

77

"מסע אחר"

אל עיירות מזרח אירופה בסוף המאה ה-19

"מסע אחר"

אל עיירות מזרח אירופה בסוף המאה ה-19

כתבו:

עדנה לבינגר ורות ויטלה

קראו והעירו:

עופר נור, גלי שפירא, גאל זיידמן-גורן, גילה אברהם,
עידו יזרעאלוביץ, ציפי כיש-רוזנברג, שרית עובדיה, מאיה קציר,
סימונה קרונפלד

תודות:

לד"ר נוברנשטרן ולד"ר דוד אסף

עיצוב והפקה:

סטודיו ויטרא, גלית גאון ויעל עמית

הסוכנות היהודית לארץ-ישראל

משואה

"משואה" יד לחברי תנועות הנוער בשואה ובמרי

קיבוץ תל-יזחק 45805

טל: 09-8999997, 09-8999563

פקס: 09-8997410

תוכן עניינים:

1 מבוא

6 מבוא היסטורי

נושאים:

10 א. נשים

22 ב. זהות ושייכות

40 ג. מרחב

52 ד. זמן

66 מושגים

71 נספח

74 ביבליוגרפיה

בשנים האחרונות אנו עדים להתעניינות גוברת "בתרבות האידית", היידיש חדרה לרפרטואר השכחות הזרות הנלמדות באוניברסיטה, נערכים קונצרטים לשירים אידיים, מתקיימים אירועי תיאטרון וספרות ועוד. מה מעורר את ההתעניינות הזו? מהו הלך הרוח שהיא משקפת ומה זה אומר על הגדרת הזהות היהודית שלנו היום? יותר מכך, כיצד ניתן להסביר שחברה שהתעסקה שנים ב"שליטת הגלות" וכל מה שנחשב "גלותי", מאמצת ומתרכקת על אותו עולם שהיא כה טרחה לשלול? תוכנית לימודים זו עוסקת בשאלות אלו, ועיקרה "מסע" אל העיירות היהודיות במזרח אירופה בסוף המאה ה-19 וראשית המאה ה-20.

בשנת 1912 יצא אנ-סקי, סופר ואיש רוח, עם משלחת אנשי רוח יהודיים למסע אנתרופולוגי בעיירות הולדתם במזרח אירופה. אנ-סקי ביקר בתחילת המאה העשרים בעיירות היהודיות מתוך תחושה שזהו עולם הולך ונעלם ומטרתו הייתה לתעד את אותו עולם. הוא אסף סיפורים, שירים, ניגונים, חפצי יודאיקה, מתכונים ועוד לשם הקמת מוזיאון יהודי. תוכנית לימודים זו היא מעין מסע שכזה אל העיירה היהודית. המסע הדמיוני שנערך במסגרת זו אל העיירות והחיים היהודיים הוא מסע שנעשה אחרי השואה. זהו מסע אל עולם וחיים שלמים שנכחדו ונמחו כליל בעקבות השואה. מבחינה זו זהו "מסע אחר". התוכנית מנסה לשחזר כן מסוים של החיים בעיירה היהודית: את סגנון החיים, הפולקלור, המסורת והדילמות האישיות של תושביה. השאלה המרכזית שמלווה את התוכנית היא שאלת הזהות והשייכות הרלוונטית גם להגדרת זהותנו היהודית היום.

ביצירתו "סיפורים מאליס איילנד" מבטא ג'ורג' פרק את המורכבות של הגדרת זהותנו היהודית:

יכולתי להיוולד, כמו דודני.... בחיפה, בבולטימור,
יכולתי להיות ארגנטינאי, אוסטרלי, אנגלי או שוודי
אבל מתוך הקשת הכמעט בלתי מוגבלת של
האפשרויות האלה,
נמנע ממני דבר יחיד:
להיוולד בארץ אבותי,
בלוברטוב או בוורשה,
ולגדול שם בתוך רצף של מסורת,
של שפה, של קהילה.
במובן מסוים, אני זר ביחס למשהו
בי עצמי

"אני לא יודע בדיוק מה זה,
להיות יהודי....
זה לא סימן לשייכות,
זה לא קשור לאמונה, לדת,
למנהגים, לפולקלור, לשפה;
זה קרוב יותר לשקט, להיעדר...
ודאות מלאת דאגה....
מופשטת, כבדה, קשה מנשוא:
זו של מי שסומן כיהודי,
וכקורבן בגלל היותו יהודי,
ותב את חייו למקרה ולגלות.

במובן מסוים, אני "שונה", אבל לא שונה

מאחרים, שונה מ"שכמותי": אני

לא מדבר בשפה שהורי דיברו בה,

אין לי חלק בזכרונות שיכלו

להיות להם...

אני לא מרגיש כמי ששכח,

אלא כמי שלעולם לא ניתנה לו הזדמנות ללמוד;

ובכך שונה הגישה שלי מזו של רוברט בובר:

להיות יהודי, מבחינתו, משמע להמשיך לדבוק

במסורת, בשפה, בתרבות,

בקהילה, שלא מאות שנים של גלות ולא

השמדת העם השיטתית של "הפתרון הסופי"

לא הצליחו לרסק באופן מוחלט;

להיות יהודי בשבילו זה לקבל, כדי למסור

בתורו, מסכת שלמה של מנהגים, של אופני

אכילה, ריקוד, שירה, מילים, טעמים, אורחות חיים..."

(סיפורים מאליס איילנד" מאת ז'ורד' פרק, 1980. התפרסם ב"מעורר" מס' 1, עמ' 69-67 בתרגומה של עמית רוטברד)

עבור ג'ורג' פרק להיות יהודי אין פירושו תחושות של השתייכות המבוססות על שפה, מסורת ופולקלור. עבורו להיות יהודי הווה אומר לחוות תחושה של "היעדר". כלומר אחד ממרכיבי הזהות שלו הוא "העולם שאיננו", ה"אין", ה"היעדר". לעומתו רוברט בובר המוזכר בקטע המצוטט, מגדיר את זהותו כ"יש" כלומר הזהות שלו מבוססת על הפולקלור, המסורת והשפה של אותה תרבות יהודית שהיתה נחלת העולם היהודי שנכחד. תוכנית זו נצמדת למעשה לפירוש של בובר ואנ-סקי בנוגע לשאלת הזהות היהודית שלהם, אך איננה שוללת שילוב של שתי הפרשנויות. בתוכנית אנו מנסים, אם כן, לגעת במורכבות של שאלת הזהות היהודית אז וברלבנטיות של מורכבות זו לחיינו היום.

בעיירות היהודיות המזרח אירופיות התחבטו יהודים לא רק בשאלות שנגעו לקיומם היומיומי, אלא גם בשאלות שנגעו לזהותם האישית והקיבוצית. המקורות שהבאנו לפניכם, ספרי זכרונות ותצלומים, חושפים לבטים אישיים שונים ומציירים תמונה של חיים תוססים ורב גוניים. הפתרונות האישיים ללבטים אלה אינם רק ביציאה מתוך המעגל ההמשכי והמסורתי של החיים היהודיים, אלא גם מציאת מקום והשתלבות בתוכו. האפשרויות שעמדו בפני יהודים בשלהי המאה- 19 היו להישאר בחברה היהודית - מסורתית, או ללכת אחר רוח ההשכלה, כלומר - להתבולל, או להצטרף לתנועות סוציאליסטיות לא יהודיות, או להתחבר לתנועת הבונד (ראה רשימת מושגים) שביקשה לשמור על ייחוד תרבותי יהודי, ואו להיות ציוני. להישאר במעגל ההשתייכות המסורתי-יהודי פירושו היה המשך יחסי מתח בין זהות יהודית לבין החברה הלא יהודית. אנו נבחן בתוכנית זו את המתח שבין המשכיות ומסורת לבין שינוי ומשבר.

העיירה היהודית, "השטעטל", סימלה עבור כותבי ספרי הזכרונות ברובם את בית אבא, את החיים היהודיים המסורתיים, אותם עצבו. היא, על כן, מושא לגעגועים ולעיתים גם לרגשות אשם שמלווים את הכותבים. מתוך זכרונותיהם מצטיירת תמונת עולם שלמה, חיה ותוססת. זה איננו עולם קפוא, שמרני וסגור. מרבית הקטעים שנבחרו לתוכנית זו חושפים מבוכה וחיפוש. אנו חילקנו את המקורות לפי נושאי משנה: נשים ומקומן בתהליכי השינוי בחברה היהודית

בעיירה, **מרחב** (העיירה כתחום גיאוגרפי בעל משמעות חברתית-כלכלית, וההגירה מתוך העיירה למערב אירופה ומעבר לים), **זמן** כמושג מארגן את החיי היומיום היהודיים ו**זהות ושייכות**, כלומר דילמות וקונפליקטים אישיים. חלוקת המקורות לנושאים השונים אינה מובהקת וניתן למצוא מקורות המתאימים ליותר מנושא אחד. התלמידים יעבדו בקבוצות נושאיות שגם הן תתחלקנה לתתי קבוצות. כל קבוצה תכין כתבה לחוברת "מסע אחר" אותה תפיק הכיתה. אנו ממליצים לכן, למנות מערכת עיתון מתוך חברי הכיתה וכן מערכת הפקה. בגלל אופי הפעילות אנו צופים החלפת מידע בין הקבוצות השונות וכך יועבר המידע הרלבנטי בין כל התלמידים. אנו מציעים לפתוח סדנא זו בסיפור חייו ופועלו של אנ-סקי המובא כאן, שכן באמצעותו ניתן לקשור רעיונית את עבודת התלמידים ולעגנה בהקשר היסטורי. בסוף התהליך אנו מציעים לנהל דיון כיתתי שיעסוק בשאלות הנוגעות לזהותם היהודית של התלמידים היום.

הביוגרפיה של אנ-סקי

"קשה הוא גורלו של סופר בכלל, וגורלו של סופר יהודי בפרט. נשמתו נקרעת. הוא חי בשני רחובות בשלוש שפות. לחיות על 'גבול' כזה הוא ביש מזל". כך מגדיר אנ-סקי את זהותו היהודית בנאום שנשא בסנט פטרבורג (בשנת 1908) לרגל 25 שנות יצירתו. משפט זה מאפיין את חייו של אנ-סקי, שמו הספרותי של שלמה זנוויל רפופורט שנולד ב-1983 בציאשניקי שבחבל ויטבסק. הוא למד בחדר ונחשף לספרות ההשכלה העברית בגיל 15. כך גם למד עברית. בגיל 17 למד רוסית וקריאת הספרות הרוסית גילתה לפניו את הסוציאליזם. הוא ניסה להפיץ ספרי השכלה בקרב תלמידי ישיבה בוויטבסק ונתפס. אנ-סקי פנה לעם הרוסי. הוא חי בכפרים רוסיים וניסה לקרב את הכפריים למאבק הסוציאליסטי. באותה תקופה פירסם בעתונות הרוסית סיפורים על חיי האיכרים. עם זאת, חש תמיד שהפער בינו לבין האיכרים הללו אינו נובע רק מהיותו אינטלקטואל, אלא בעיקר מהיותו יהודי. בתקופה זו האמין שהפתרון לבעיית האנטישמיות הינו התבוללות מוחלטת ואף שקל להתנצר. את אותה כמיהה רומנטית להתמזגות מוחלטת עם היסודות העממיים הרוסיים הוא העלה גם ביחסו ליסודות עממיים יהודיים. משפט דרייפוס היה נקודת מפנה מסוימת בחייו. הוא נכגש עם סוציאליסטים ובונדיסטים יהודים בשווייץ וקיבל את תפיסתם בדבר שילוב בין סוציאליזם לבין שמירה על זהות לאומית יהודית. השקפותיו בדבר חשיבות הפולקלור הולידו את המשלחת האתנוגרפית הראשונה ל"תחום המושב". מטרתה הייתה לאסוף חומרים פולקלוריסטים ולמיינם. למשלחת התלוותה תחושה של דחיפות:

"הדור הישן הולך ונעלם, ויחד עמו נעלמים לתמיד כל אוצרות היצירה העממית שלנו... עלינו למהר ולהציל את מה שעוד נותר להציל."

משלחת אנסקי קיימה שלוש עונות עבודה בין השנים 1912-1914 במהלכן חקרה כשבעים ישובים בחבלי ווהלין, כודוליה וקייב. המשלחת אספה מוצגים בעלי ערך אמנותי ודת. כן אספה אלפי אגדות עם ושירים שהוקלטו, תיעדה מנהגים, טקסים ואמונות, תעודות עתיקות, אוספי מכתבים ועוד. ב- 1917 אחרי קשיים מרובים נפתח לקהל המוזיאון היהודי בסנט פטרבורג. המוזיאון נסגר ב-1918 לאחר המהפכה הבולשביקית. ושוב נפתח לאחר מותו של אנ-סקי ב- 1923 ונסגר הפעם לתמיד בראשית שנות השלושים.

חשוב לציין, שבסוף שנות השמונים התעורר עניין רב בפולקלור בקרב אינטלקטואלים יהודים במזרח אירופה. אנ-סקי האמין שלעם היהודי תרבות עממית משלו ולכן הוא זכאי לזכויות פוליטיות כמו עמים אחרים. לדעתו, התעניינות בפולקלור, ולא דווקא לימודי קודש, יכולה להזין את העם ברגשות לאומיים, שבעקבותיהם יתחזקו רגשות ההשתייכות גם בקרב צעירים משכילים ומתבוללים.

"הזמן", אמר אנ-סקי, "השוחק הכל, הורס לא רק את העדויות ההיסטוריות החומריות: הוא מוחק לאיטו גם את החומר ההיסטורי החי הטמון במסורות, במנהגים, בזכרונות, בשירים עתיקים וכיוצא באלה. הקצב הטבעי של היעלמותם הואץ בשל שינויים עמוקים שעברו החיים היהודיים ברוסיה. מרכיבים רבים של מה שהיה עד לפני זמן קצר חיים יהודיים יום-יומיים ברוסיה השאירו רק עקבות מטושטשים בזכרון העם..."

(מתוך קטלוג של התערוכה שנערכה במוזיאון ישראל, ראה בביבליוגרפיה)

■ מטרותיה של תוכנית הלימודים:

1. להכיר את אורח החיים היהודי בעיירות
2. להכיר את הבעיות בהן התחבטו יהודים בעיירה בסוף המאה ה-19
3. לעמוד על אפשרויות הבחירה השונות שהיו לצעיר יהודי בעיירה היהודית
4. להבין את המורכבות של השאלות הנוגעות לזהות היהודית אז וגם כיום

■ קהל יעד:

בני נוער הלומדים בחטיבה העליונה בחינוך הפורמלי והבלתי פורמלי
משלחות נוער לפולין

■ משך ההפעלה:

3-6 שעות

■ אמצעי עזר:

קטעי מקורות ותצלומים

הסרט נובוגרודק

דפי מידע

מבוא היסטורי

מושגים

■ מהלך ההפעלה:

הכיתה תחולק לקבוצות נושא על פי הנושאים המופיעים בתוכנית. כל קבוצה תחלק בין המשתתפים את המקורות השייכים לכל נושא ותדון, לאחר הקריאה, בשאלה כללית. לאחר מכן, תחליט הקבוצה על אופן עיבוד הנושא: כתיבת מאמר, כתבה חדשותית, ראיון, חיבור מדורים שונים וכדומה לכתב עת "מסע אחר". בסוף ההפעלה תפיק הכיתה כולה (ניתן לעשות זאת באמצעות מערכת נבחרת) גיליון של כתב העת, בו יובאו נושאים שונים מהחיים היהודיים בסוף המאה ה-19 במזרח אירופה. לאחר הפקת כתב העת, יערוך המורה דיון במליאה ויציג שאלות הקשורות לזהותם של היהודים בשלהי המאה ה-19. כמו כן, ינסה המורה לקשור בין שאלות ודילמות שקשורות לזהות היהודית של תושבי העיירות אז, לאלה שמעסיקות אותנו היום. כדאי לפתוח דיון זה בשאלה אישית וממנה לצאת לשאלות כלליות יותר וחוזר חלילה. שכן, במרכז הדיון העוסק בזהותנו היהודית ומשמעותה מצוי היחס שבין היחיד לחברה.

■ דוגמא לשאלות:

1. מהי הזהות היהודית של כל אחד? מה גורם לך לחוש יהודי?
2. האם כדי "להיות יהודי" מחויבת רק עשייה דתית, או שתחושות השייכות, אם קיימות כאלה, נסמכות על מסורת ותרבות משותפות?
3. מה מקומה של השואה, של "ההיעדר", בזהותנו היהודית והישראלית?
4. האם יש דמיון בין חיפושי הדרך של יהודים בסוף המאה ה-19 בשאלות זהות, לחיפושי הדרך שלנו היום?
5. האם העולם היהודי שהיה הינו מרכיב חשוב בבניית זהותנו היום?

מבוא היסטורי

הקיבוץ היהודי בפולין היה במשך תקופה ארוכה, כמעט אלף שנה, חלק חשוב של העם היהודי. לא רק מבחינה מספרית עלה משקלו הסגולי בהתמדה, אלא שגם התהליכים והמגמות שהתפתחו בתוכו השפיעו על דמותו הרוחנית והחברתית של העם היהודי. היהודים שחיו במזרח אירופה בתנאי מצוקה ואפליה, כשסכנה מתמדת נשקפת לקיומם, יצרו תרבות ודפוסי חיים, שעקבותיהם ניכרים עדיין גם היום.

הגוש היהודי המזרח אירופי מלוכד ברצף של זמן ושטח. חמש מאות שנה עברו מאז החלה הגירתם של יהודי גרמניה לתחומי ממלכת פולין במאה ה-15 ועד לשואה שהכחידה את הקהילות היהודיות שם. גבולות מדיניים השתנו וחבלי ארץ עברו מיד ליד, אך הישוב היהודי שמר על ליכודו, אופיו ומבנהו החברתי. היה זה המרכז הגדול ביותר בתולדות הפזורה היהודית עד לזו החדשה בארצות הברית. היהודים חיו במזרח אירופה בגושים צפופים. ב-1900 היו היהודים בקרפט רוס 16 אחוז מכלל התושבים בחבל ארץ זה, בליטא כ-14 אחוז, בבוקובינה 13 אחוז, וכך גם בבילורוסיה, בפולין כולל גליציה המזרחית עלה אחוז היהודים על 12. חלקם של היהודים היה רב יותר כאוכלוסיה עירונית.

העיירה נוצרה כחלק מתהליך של התיישבות ושילוב היהודים בחיים המזרח אירופיים. רוב דרי העיירות ולעיתים אף כולם היו יהודים שסיפקו שירותים לאיכרים שבסביבה, עסקו בסחר וחלקם ניהלו את אחוזותיהם של האדונים הפולנים. בסוף המאה ה-18, לאחר שלוש חלוקות של פולין, מצאו עצמם כמיליון וחצי יהודים בתחום ממלכת רוסיה. מאות אלפים מיהודי גליציה שבפולין סופחו לאוסטריה. אחרים היו בשלטון פרוסיה. רוסיה צירפה שטחים גדולים של ממלכת פולין המחולקת לקיסרות הרוסית ולא התירה ליהודים להתפזר ברחבי רוסיה. בשנת 1791 נוצר "תחום המושב" ליהודים שהתקיים עד להפסקה של שנת 1917. חשוב לציין, שדווקא התחיקה המפקחת על היהודים במקומות אלה, שכללה את ההגבלות על אזורי מושבם ועיסוקם, סייעה לשמור עליהם כחברה נפרדת.

לאחר חלוקת פולין נמצאו יהודי גליציה בתחומי הקיסרות האוסטרו-הונגרית ונכללו בה בוקובינה טרסילבניה וחלקים מזרחיים של הונגריה. במחצית השנייה של המאה ה-19 זכו אזרחי הקיסרות האוסטרו-הונגרית בשוויון זכויות. האמנציפציה בגליציה לא שינתה את צורות החיים המסורתיות. רוב היהודים במזרח הממלכה הוסיפו להתגורר בעיירותיהם, לדבר בלשונם ולשמור את מסורת אבותיהם.

במהלך המאה ה-19 וברבע הראשון של המאה ה-20 ניכר גידול במספרם של יהודי רוסיה-פולין, וזאת בגלל ריבוי טבעי ולמרות ההגירה למערב אירופה ומעבר לים. אך החלוקה הפנימית של האוכלוסיה היהודית השתנתה. באמצע המאה ה-18 ישבו כשליש מיהודי פולין

של אז והם כרבע מיליון איש בכפרים. מעתה התרכזו רובם ככולם בעיירות ובערים הגדולות שבתחום המושב. שינוי זה בפיזור הדמוגרפי של יהודי רוסיה ופולין בא בעקבות המשבר של גל הפרעות בשנת 1881 בדרומה של רוסיה ("סופות בנגב"). תאריך זה מציין מפנה מבחינות רבות: ראשיתה של תנועת "חיבת ציון" ושל העליה לארץ ישראל, וכן התעוררות הדחף להגירת המוני יהודים לארצות הברית. אך גם המבנה של החברה היהודית השתנה. התקנות הזמניות של השלטון שאסרו על יהודים לשבת בכפרים הגדילו עוד יותר את הצפיפות בעיירות. רבבות יהודים נאלצו לעזוב את מקום מושבם בכפרים ובעיירות ופנו לערים הגדולות. בערים נוצרו שכונות עוני בהן רבבות יהודים חסרי פרנסה. בעלי מלאכה שהתפרנסו בדוחק בכפרים ובעיירות, הפכו פועלי יום בבתי החרושת שבעיר. נוצר מעמד פועלים יהודי, ובעקבותיו גברה האבטלה והתרבו המשפחות שנאלצו לחיות מפרנסות אוויר.

בגליציה, באותה העת, עדיין ישבו יהודים בכפרים ועסקו בעבודת אדמה והיו ביניהם בעלי אחוזות אמידים. אך רוב היהודים התפרנסו ממסחר זעיר וברבע האחרון של המאה ה-19 החל מעמדם הכלכלי להתמוטט. באותה תקופה מתחילה הגירה של יהודים לוינה, בירת הממלכה. האוכלוסיה היהודית גדלה בערים הגדולות של גליציה והתרכזת בלבוב וקרקוב.

הקיבוץ היהודי במזרח אירופה מצטייר בתודעתנו בדמותה של העיירה, אבל העיירה היהודית בסוף המאה ה-19 דועכת.

הקיבוץ היהודי במזרח אירופה מצטייר בתודעתנו בדמותה של העיירה שהיא ייחודית לשיטת הממשל הרוסית-פולנית, שיטה שכפתה על היהודים חיים בריכוזים קטנים שאינם כפר אך גם אינם עיר. בעיירה נשמר אורח החיים היהודי בטוהרתו. אבל העיירה היהודית בסוף המאה ה-19 דועכת, ורוב היהודים הופכים לתושבי ערים. במאות העיירות ברחבי רוסיה, אוסטריה ורומניה התגוררו היהודים בנפרד משכניהם בריכוזים צפופים והיוו בהן את רוב האוכלוסיה. הם דיברו בלשונם והיו כפופים לרבניהם ופרנסיהם גם לאחר שהעיירה הולכת ונסדקת. פולין ושכנותיה חסרות היו מעמד בינוני שיקשר בין האצולה לאיכרים. היהודים, שעמיתיהם היו באזורים חקלאיים, קנו את תוצרתם של האיכרים וסיפקו את צורכיהם. הטרגדיה של העיירה היהודית נעוצה בעובדה שהיא התקיימה במתכונתה גם לאחר שהמשטר הכלכלי והחברתי שהוליד אותה השתנה. מסילות הברזל קרבו בין העיר לכפר. הפריצים ירדו מנכסיהם. המסחר הגדול התפתח. ואילו מבנה העיירה נותר על כנו בלחץ הסביבה והשלטון ולכן היא נותרה במתכונת משקית שעבר זמנה. כך התערערו פרנסות היהודים והדלות הפכה לסימן היכר של יהודי העיירות.

בידודה של העיירה סייע לשמירת צביונה הרוחני ואורח חייהם של היהודים. מרכזי התרבות היו רחוקים והמגע היה עם האיכר המדוכא. מפגש זה לא היה אתגר תרבותי עבור היהודים וכך התחזק אצל היהודים הקשר הפנימי והנאמנות לחברה היהודית. המסחר בתחומי העיירה היה דוכן בשוק לקניית תוצרת חקלאית של איכרי הסביבה, או ניהול של חנות דלה. לא מדובר

בתעשייה אלא במלאכה. בייחוד רבים היו הקצבים והחייטים. הקצבים, מכני הכשרות והחייטות, מכני איסור שעטנז. בשנים מאוחרות יותר כשנאסר עליהם לעסוק במסחר ובייצור יין שיכר, שפרנס רבים, התפתחו פרנסות כמו סנדלרות, נגרות ושענות. מקצועות אלה שימשו את היהודים שעברו מהעיירות לערים ומעבר לים. בסופה של המאה ה-19 היו רבים מהיהודים תושבי ערים. חלקן ערים קטנות שקיבלו צביון יהודי כמו: זייטומיר וברדיצ'ב באוקראינה ומהן מרכזי תעשייה כמו לודז' וביאליסטוק בפולין. ריכוזי היהודים בערים הגדולות הטביעו חותמם על דמות החברה היהודית. בפולין העצמאית בין שתי מלחמות עולם ישבו כ-350 אלף יהודים בורשה, 200 אלף בלודז'. בערים שבתחום המושב עסקו הפועלים בעיקר בבתי מלאכה ובתי מסחר שבעליהם היו יהודים. כשעלה מספר היהודים שרכשו השכלה גבוהה באוניברסיטאות, הם בדרך כלל הצטרפו גם הם לערים. בעלי מקצועות חופשיים כמו עורכי דין, רופאים, עיתונאים וסופרים התגוררו בשכונות היהודיות בערים והתרכזו סביב בתי כנסת ומוסדות חינוך יהודים וכך נוצרו מעין גטאות.

ברוסיה במחצית השנייה של המאה ה-19 כשהיהודים מצליחים להשתלב כלכלית הם לוקחים חלק בתיעוש ובמסחר. מתחיל להיווצר, בתחילת המאה ה-20 מעמד בורגני יהודי שהתרכז בעיקר בערים הגדולות, בעוד שבערי התעשייה שבתחום המושב בהם ישבו כמיליון יהודים, כעשרים אחוז מיהודי רוסיה, התרכזו פועלים יהודים יוצאי עיירות ברובם. בדרך כלל עבדו יהודים אצל בעלי הון יהודים. ערב מלחמת העולם הראשונה היו כ-500 אלף פועלים יהודים בגבולות הממלכה הרוסית.

באזורי פולין שמחוץ לגבול הקיסרות הרוסית מצב היהודים היה שונה. כאן התחרות עם הסוחרים הפולנים נישלה את היהודים ממקצועותיהם. העוני בעיירות גליציה העסיק ארגונים יהודיים בעולם. עד 1900 רב המסחר היה בידי היהודים לא כן המצב אחרי מלחמת העולם הראשונה. אחרי המלחמה גליציה עוברת לשליטת פולין. עמדתה הימנית של הממשלה הפולנית הכבידה גם היא על היהודים. כתוצאה מכך החלה הגירה פנימית בתוך אירופה והגירה החוצה בדרך כלל לאמריקה.

מן הראוי להזכיר, שבמאה השבע עשרה קמה תנועת החסידות שפשטה וכבשה את רובה של מזרח אירופה. החסידות הייתה במידה רבה תריס בפני משבי רוח חדשים. בליטא קמה תנועת התנגדות לחסידות. המאבק בין החסידים למתנגדים הגיע לכדי פולמוס חריף ואף לעיתים פנו לרשויות. מתוך המתנגדים יצאה היוזמה להקים רשת ישיבות בערי ליטא ועיירותיה ללימוד התורה והחדרתה לשכבות העניות. רובן נוסדו בעיירות קטנות בליטא. כאן התגבש טיפוס הלומד המתמיד המוסר את נפשו על התורה שאותו תיאר ביאליק בשירתו. לקראת אמצע המאה ה-19 שני זרמים אלה ניצבו מול מגמות ההשכלה שחדרו מן המערב וזעזעו את הקיום היהודי המסורתי. ההשכלה רצתה בשינוי חיי היהודים, ביטול ההפרדה בין היהודים לשאר העמים על ידי מלחמה בצורות החיים המסורתיות שמנעו לדעתם של המשכילים את השתלבותם של

היהודים בחברה. לחדירתה של ההשכלה סייעה התערערות מבנה העיירה והנהירה לערים. צעירים רבים ניסו בכוחות עצמם לרכוש השכלה כללית. למדו את השפה הגרמנית והרוסית וניסו ללמוד באוניברסיטאות ברוסיה ומחוצה לה. בהקשר זה מעניין מקומן של הנשים בהכנסת רעיונות ההשכלה. גם בשיבות התארגנו לומדים שקראו ספרים חיצוניים. ניסיונותיה של ממשלת הצאר לכפות על היהודים השכלה כללית נתקלו אומנם בהתנגדות, אך הבקיעים בהיבדלות היהודית הלכו וגדלו. משכילים רבים נלחמו לשינוי דמותה של הקהילה היהודית. היו אחרים שהתבוללו. עד לימי שלטונו של אלכסנדר השני (1855-1881) מספר היהודים באוניברסיטאות הרוסיות היה קטן (כ-300). עם התפשטות ההשכלה עולה מספרם ורבים, בגלל הקשיים וההגבלות, יוצאים לאוניברסיטאות בייחוד לגרמניה ולשווייץ. צעירים נמשכים גם אל התנועות המהפכניות שפעלו במחתרת נגד שלטון הצאר. חלקם אף ניתקו לחלוטין את קשריהם לחברה היהודית. משנות השמונים התסיסה החברתית משפיעה ומופיעה גם ברחוב היהודי. גם בקרב אלה שהאמינו בהתבוללות היו גוונים שונים: כאלה שהטיפו להזדהות עם הלאומיות הפולנית אחרים להזדהות עם התרבות הגרמנית. ויכוח היה למשל בין חסידי הלשון הפולנית שרובם התרכזו בבירה בורשה, לבין הליטאים חסידי התרבות הרוסית. שנת 1881 היא נקודת מפנה. הפרעות פגעו בהתבוללות כפתרון. הציונות הייתה בבחינת פתרון מדיני. התחייה הלאומית קשורה להשכלה ומשפיעה על כל תחומי החיים. בחינוך יש מעבר מ"חדר" מסורתי ל"חדר" המתוקן המודרני הדובר עברית, וממנו אל רשת בתי ספר עבריים. לתנועה הציונית הצטרפו גם רבנים וחסידיים. לימים התפצלה הציונות לזרמים.

באותה השנה שבה התארגן הקונגרס הראשון בבזל, 1897 קמה גם מפלגת הפועלים היהודים ה"בונד" שבמשך שנים רבות היתה יריבתה של הציונות ברחוב היהודי. הבונד - ברית כללית של הפועלים היהודים בפולין ליטא ורוסיה - הייתה מפלגה סוציאליסטית שקהל היעד שלה היה הציבור היהודי. היידיש הייתה השפה בה פעלה והיא דחתה מכל וכל את הציונות. הפתרון שהציעו לבעיית היהודים היה המשך הקיום היהודי בגולה תוך חתירה לאוטונומיה תרבותית וחברתית של המיעוט היהודי כקיבוץ לאומי מוכר. השפעתו של הבונד ברחוב היהודי, עד המהפכה ב-1917 ברוסיה ואחר כך גם בפולין, הייתה גדולה. יהדות מזרח אירופה הייתה פסיפס של תנועות וארגונים וזרמים אידיאולוגים עד מלחמת העולם השנייה.

(מבוסס על מאמריהם של יעקב צור בקובץ "דיוקנה של התפוצה", 1975, עמ' 25-58; שמואל אטינגר, "דרכה ההיסטורית של יהדות פולין", שנתון "משואה", כד', 1999).

נשים כסוכנות שינוי

בת הרב, פולין. צלם: קאציזנה

נשים כסוכנות שינוי*

■ הנחיה למזורה:

נושא זה עיקרו נשים בקהילה היהודית. הקטעים שנבחרו מצביעים על פן נזנח מעט: מקומן של הנשים בתהליכי השינוי שעברו על החברה היהודית בשלהי המאה ה-19. נשים הן מושא התאבדות, הן אמהות ומפרנסות ועם זאת הן מוצגות ב"שוליי" החברה היהודית המסורתית. במקורות שהבאנו לפניכם מתוארות הנשים כיוצאות נגד הסדרים המסורתיים וכקורבות יותר לדור הצעיר, יחד עם זאת, הן גם משמרות סדרים אלה. בחלק מהקטעים המצוטטים בהמשך, ניתן לראות שהנשים מבטאות את השינויים שעוברת החברה היהודית. למשל, קטע 5 בו מחווה הנערה דעה לגבי בעלה לעתיד ואף מתארת את דמות הבעל הרצוי לה; קטעים 6, 7 מציגים את הנשים כמתווכות תרבותיות ומחדירות את רעיונות ההשכלה. כמו כן, מעניינת הביקורת של יל"ג (קטע 1) על מצבן של הנשים בחברה היהודית. הביקורת עצמה משקפת, גם היא, את הלכי הרוח של ההשכלה.

■ הנחיה לקבוצה:

הקבוצה תכין כתבת פרופיל על נשים בעיירה כסוכנות שינוי. בקטעים ובתצלומים שלפניכם מובאים תיאורים של נשים שונות. חלקן ביניהם את המקורות, קראו והתייחסו לשאלות המצורפות לקטעים שבידיכם. לאחר הקריאה האישית דונו בקבוצה בשאלות הכלליות. כמו כן החליטו איזה סוג של כתבה אתם רוצים להכין לגיליון של "מסע אחר". לאחר הדיון הכינו את הכתבה.

■ שאלות כלליות לדיון בקבוצה:

1. האם קיים מתח בין שינוי לבין מסורת והמשכיות בחברה היהודית בתקופה הנידונה? נסו להגדירו.
2. מה תפקידן ומקומן של הנשים בהחדרתן של רוחות חדשות של שינוי, ומצד שני מהו תפקידן בשמירה על המצב הקיים?
3. באיזה אופן קשורים המקורות לשאלות של זהות? האם הם מעידים על שינוי בחברה, במבנה המשפחה, ביחסים בין גברים לבין נשים?

*סוכן שינוי - מושג בסוציולוגיה המושאל גם לתחומי ידע אחרים. אדם הממלא תפקיד ביצירת שינוי במבנים חברתיים, תרבותיים, מוסריים בין אם באופן מודע ובין אם לאו.

■ חומרי עזר:

מקורות
סיכום מאמרה של איריס פארוש
מבוא היסטורי
מושגים

מקורות

קטע 1:

"אשה עבריה, מי ידע חייך?
בחשך באת ובחשך תלכי;
עצבך ומשושך, שברך, מאוייך
יולדו קרבך, יתמו תוככי.
הארץ ומלואה, כל טוב ונחת
לבנות עם אחר לסגלה נתנה,
אך חיי העברית עבדות נצחת,
מחנותה לא תצא אנה ואנה;
תהרי, תלדי, תיניקי, תגמלי,
תאפי ותבשלי ובלא עת תבלי.
הביאי ראשך בצעיף, פניך הליטי,

וקוצותיך אל תחת התער;
אל העומד על ירך למה תביטי?
אם גבן או דק הוא, זקן או נער?
אחת היא לך! הן לא את הבוחרת,
הוריק יבחרו, הם בך ימשלו,
כחפץ נמכר מרשות לרשות את עוברת.
יד אביך מושלת בך בכתולידך
ובצאתך מביתו - בעלך עליך".

(יל"ג, יהודה לייב גורדון, מתוך: שרכשטיין, "חיי היהודים במזרח אירופה בדורות האחרונים", עמ' 145-146)

קטע 2:

"ד'זוג הצעיר, כלומר, הסבא והסבתא שלי, שהיו בני אחת עשרה ושתיים עשרה 'אכלו קעסט'
בקאמניץ, אצל הסבא-רבא הקשיש שלי. סבי, אהרון-לייזר היה בנעוריו שובב גדול. הוא היה משחק בבתים שהיו
אז בבנייה, קופץ על קרשים ומתנדנד. סבתא אמנם שמרה עליו, אך היא פחדה ממעשיו ולא הרשתה לו להתנדנד.
הוא היה מסתתר מפניה ובורח רחוק כדי שלא תוכל למצוא אותו... בגיל שתיים עשרה- שלוש עשרה היה סבא
ילד מפונק ופראי. סבתא הייתה חכמה הרבה יותר מגילה, ולאט לאט ובוהירות החלה לגמול אותו משובבויותיו.

לאחר החתונה כשהיו לאבא ולאמא, היא אמרה לו כי ראוי להתחיל ולנהוג ביתר כובד ראש, כיאה לאבא לילדים. כל כך הרבה אנשים באים לביתו של אביו ומדברים בענייני העיר, כדאי גם לו לשבת ביניהם, להקשיב ולהשתתף בעסקים אלה, כמו כל המבוגרים. הוא הסכים לדבריה, והודות לה נעשה 'בן אדם'".
(יחזקאל קוטיק, "מה שראיתי... זכרונותיו של יחיאל קוטיק", עמ' 150)

חתן צעיר וחבריו, קרקוב. צלם: קיפניס

■ שאלות לדיון:

1. כיצד מתוארת האשה בשירו של יל"ג?
2. מה ניתן ללמוד מתיאורו של קוטיק על נישואים באותם ימים, ועל יחסי נשים וגברים?
3. כיצד מתאר קוטיק את סבתו?

"שוממים היו החיים בגרודנה... רחוק הייתי מעסקי הקהל ומענייניו... ושוב לא נשתיירה לי ולחיי החברה שלי אלא הקבוצה הציונית. אולם לא היו בה כדי להניח את דעתי... חברה זו נמצאה לי בביתה של מתנגדת לציונות... טטינה אילינישה בת אליהו גרינברג. השכלתה לא היתה מעולה ביותר. יופיה פחות מכשעור ואף על פי כן תפסה את המקום הראשון בחברה הגרודנאית, ולא רק בחברה היהודית בלבד. אזנה ערה היתה לשמוע סבלם של הבריות... כל היום כולו היתה עסוקה, הן בביתה והן בחנותה והן ברחוב. בית גרינברג בית עסק גדול לאריגים. ילדם בנם יחידם מת עליהם והרי חייהם של הזוג דומים היו יותר לחיי שותפים בעסק מאשר לחיי משפחה... טרקלין היה לה לטטינה. בחדר אחד ישב הבעל ושיחק קלפים עם חבריו ובחדר השני היו מתכנסים משכילי העיר... ואף אני נמנית עם חבורה זו... כאן הכרתי את הבונדאים הראשונים וביניהם עלמה מופלאה אחת ופישר שמה. וקנא קנאתי במפלגה זו, שיש בידה למשוך אליה לבבות כה יקרים כאישה זו".

שאלות לדיון:

1. ערכו רשימה של המידע אותו אתם יכולים לאסוף מתוך קטע זה למשל, משפחה, נשים, מקצועות, בילוי שעות פנאי ותנועות פוליטיות שונות בקהילה היהודית.
2. מה מקומה של טטינה בקהילה? נסו לדמיין סלון חברתי-תרבותי שכזה ולעמוד על מקומו בהחדרת דפוסיים חדשים בחברה.

"אמי היתה טיפוס אחר לגמרי, ממש אחרת משל אבא, עד שקשה היה להבין כיצד שני האנשים הללו, הרחוקים זה מזה כמו המרחק מזרח למערב יכולים לדור בכפיפה אחת. היא היתה משכלת ובמקצת אפיקורסית לפעמים. לא היתה כופרת חלילה אבל שאלה קושיות על אדוני ועל משיחו! אולם הכפירה של אימי לא היתה תמידית, אלא מפרק לפרק: פעמים היתה מתחסדת והיתה חובשת פאריק ככל הנשים הצנועות ומתפללת בכל יום וקוראת בספרי תחינות, ופעמים פתאום פרקה עול, הסירה את הפאריק וחדלה להתפלל. היא גם ידעה את התנ"ך ידיעה שטחית, בייחוד את המעשיות שבו, לרבות כל האגדות שבתלמוד שידעה אותן יותר מפי השמועה מאשר בכתב.

היא היתה המרכז של הצעירים שבעיר והכל היו מקדימים לפתחה, כי ביתה היה בית ועד לחכמים ולטפשים וכל אחד היה בא לפניה עם נגעי לבבו להתייעץ עימה בדברי סתר, לרבות רומנים שהיו בין הצעירים. הכל היה גלוי וידוע לפניה, והיא היתה גם עוזרת לפעמים להוציא איזה רומן אל הפועל ולרכך את התנגדות ההורים. בשבת לאחר הצהרים היו מתכנסים לביתה כמה בחורים ובתולות כדי לקרוא ביחד את הספרות החדשה שנתקבלה בשבוע זה ולשוחח על ענייני דיומה ובכלל להתקרב זה אל זה.

כשאבא היה עוזב את הבית שאפו כולם רות. קודם כל התקרבו לאט לאט הבחורים והבתולות אלו לאלו והתחילו לשוחח בעירבוביה. ולפעמים בשעת התחממות הויכוחים הגיע הדבר לידי כך שאחד מן הצעירים היה מסיר את כובעו מעל ראשו. תחילה היה מנפנף את כובעו על ראשו מחמת החום כביכול, ולאט לאט כאילו מחמת שכחה נשאר הכובע תלוי בידו והוא ישב בגילו ראש".

(חיים טשרנוביץ, "פרקי חיים", עמ' 29-31)

זוג ברחובות ורשה. צלם: וישניאק

שאלות לדיון

1. איזו מין אישה עולה מן התיאור. נסו לאפיין אותה? ונסו לעמוד על ההבדל בין האם והאב.
2. הכותב מתאר את אימו כמנהלת "סלון חברתי". נסו לתאר מה התרחש בסלון כזה? אילו נושאי שיחה נדונו שם? מה "מוסד" כזה מלמד על החברה שבתוכה הוא מתנהל?
3. מהו יחסם של מבקרי "הסלון" אל האם, מה יכול להיות היחס של תושבי העיירה אליה? נסו לעמוד על דמותה של האם. איזו אישה זו? האם היא מתאימה לדימוי שיש לכם על האישה בעיירה?
4. מה הם, לדעתכם, ההבדלים בין שני הטרקלינים המתוארים במקור 2 ובמקור 3? התייחסו לדמויות הנשים, למעמדן החברתי- כלכלי.

"שאלתי את רב צבי על דבר השינוי שנתחולל בנערה ולתמהוני הגדול נודע לי, כי מלחמה פרצה בבית בגללי: הנערה אינה חפצה בי לחתן. כבר דברו אליה אבותיה רכות, ודודתי בכתה והתחננה לפניה, אולם היא, הנערה, עומדת על דעתה ומסרבת. פתחתי ואמרתי: 'הגידי נא לי, מהו הדבר, כי תמאני להיות כלתי? הכי אינני ראוי להיות בעלך?'. לחייה הלבנות נתאדמו מעט, והיו כשושנים פורחות ואין מענה בפיה. - 'אל תבושי, אבקשה, אל תכחדי ממני דבר'. - והיא בתום לבבה ענתה לי: 'אנוכי אוהבת אותך ואכבדך ככבוד קרוב. מתגאה אני בשאר בשר כמוך. אולם לחתן חפצה אנוכי באיש צעיר ומודרני, היודע את הליכות העולם, ומדבר צחות בשפת רוסיה'. אמרתי לה: 'הצעיר המודרני יאהב את פניך היפים. את עיניך השחורות אולם לא יבין את רוחך ונשמתך: ואם תביני את זאת אהבתו תמרר את חיך'".

(ישראל איסר קצוביץ, "שישים שנות חיים")

שאלות לדיון:

1. מה אפשר ללמוד מהקטע על שינוי הנורמות במוסד המשפחה?
2. נסו לעמוד על ערכים מסורתיים וערכים מודרניים כפי שעולים מהקטע.

מעט רכילות. צלם: קאציזנה

"כבת שש-עשרה היתה סבתא לאה כשהרתה ללדת את אבי. סבתא לאה היתה מספרת לי לעתים קרובות על הימים ההם. היא היתה גרה בעליית קיר קטנה ליד עזרת הנשים של בית כנסת בקוטנה. היא השתעממה מאד. סבתא לאה, נכדה חסידית זו לבית וורקה חונכה באוירה של אהבת ישראל פשטנית בין חסידים עליונים ומתקנדים. סבא משה'ל אלוף נעוריה של סבתא לאה עשה לילותיו כימים בשטיבל של וורקה התהולל עם מרעיו החסידים ולא הדיר עצמו אף מן הקלפים. אף זה היה שייך למעשי חסידים של וורקה. על משחק הקלפים אמרו, שהוא מקרב את הלבבות ומלהיב לאחדות ולאהבה. סבתא לאה היתה יושבת לילות ארוכים בעליית הקיר שלה ליד עזרת הנשים הנידחת, לבדה-לבדה, כמעט ילדה עדיין, וכבר אשה מעוברת. גדול היה פחדה לפי שידוע ידעה כי בחצות הליל נאספות בעזרת הנשים הסמוכה נשים מתות בהמוניהן, להתפלל ולומר תחינות. מרוב פחד היתה סבתא לאה מתפשטת ושוכבת לישון. היתה יושבת לאור בדל נר ומחכה לבעלה הצעיר שישוב סוף כל טוב מהשטיבל. בינתיים, בדמי הלילות, לאורו הזעום של נר בפרוטה הרגילה את עצמה בקריאת ספורי מעשיות יהודיים, והיו אלה סיפורי מעשיות בידיש משל המשכילים הראשונים. ספרים אלו עשו רושם רב על סבתא לאה, פיקחו את עיניה לראות את החיים כהווייתם וראייתה היתה ביקורתית לגבי הרבה דברים מקובלים. סיפורי המעשיות המשכילים-היהודיים הכריעו אף בגורלם הרוחני של הילדים שנולדו לה לסבתא לאה בשעתם".

(טרונק, "פולין", עמ' 16-17)

"כל אותם ימים שהדודה איטקה התקדמה יפה בלימוד לשון הקודש ובלעה ספרי משכילים... היה סבא רבי מושה'ל מחפש למענה שידוכים בחצרות הרביים בפולין. הדודה איטקה לא הייתה יפת תואר... בפי דודה איטקה נקראו כל הדברים האלה בביטול "הבלי נשים"... נערה גברית ועיקשת זו לא במהרה תיכנס לחופה עם בחור המתואר בספרי המשכילים כצלם בלהות של הבערות... דודה איטקה התחילה לומדת חומש עם הבאור. סבתא לאה נודעוזה. ראשית כל אסור לה לבת ישראל שתלמד תורה שהרי לא נתנה התורה במעמד הר סיני אלא לזכרים"....

(טרונק, עמ' 226-256)

■ שאלות לדיון:

1. בקטע שש מתאר טרונק את סבתו לאה קוראת ספרות השכלה ביידיש. כיצד, אם כן, תסבירו את יחסה לקריאת התורה על ידי בתה איטקה בקטע שבע?
2. עמדו על הערכים המנוגדים בדמותה של סבתא לאה כפי שעולים משני הקטעים.
3. האם, לדעתכם, סבתא לאה היא "סוכנת שינוי"? קראו את מאמרה של איריס פארוש.

"ע"תה כבר יכולתי לכתוב בלשון הקודש ואף הצטיינתי בסגנוני. את אבא זה הכעיס מאד, אבל הוא הבין ששום דבר לא יעזור, וכל התקוות שתלה בבלתו, שתצליח להשיב אותי לחסידות, נמוגו לגמרי. נהפוך הוא, גם התלהבותה של אשתי מן החסידות הצטננה. מחשבותיה סבבו על ענייני פרנסה וקיום, והיא נשתכנעה שחייהן של נשות החסידים ממש קשים מנשוא. הגברים נמצאים יומם ולילה בשטיבל החסידי, רוקדים ושרים, אוכלים ושותים ואילו נשותיהם מתות ברעב. היא ראתה כיצד כל מוצאי שבת מתהוללים החסידים בביתו של אבא, אוכלים ושרים, ואילו נשותיהם וילדיהם מוטלים רעבים וקודרים בביתם. היא גם ראתה שאני אכן רוצה להרוויח כסף, כדי שיהיו לנו חיים מסודרים והגונים. חשק כזה לא היה יכול לקנן בי לו נשארתי חסיד. עתה אף האשימה את אבי, שלא דאג לי לאיזו "תכלית" כדי שאהיה מסוגל לפרנס אישה. באותן שנים זכתה ההשכלה להצלחה ניכרת בקרב היהודים, ורבים שלחו את ילדיהם לגימנסיה. בין היהודים הופיעו רופאים, מהנדסים ומשפטנים - ואני התלוננתי בלי סוף על אבא שאמלל את חיי. אינני רב ואינני רופא. והנה, בתוך כל דאגותי נתרגשה צרה חדשה, גדולה יותר, שהשכיחה את דאגות הפרנסה. אני מתכוון למגיפת החולירע הגדולה של שנת 1866 שהפילה שלושה מליון חללים בתוך כמה חודשים".

(קוטיק, עמ' 348)

■ שאלות לדיון:

1. מהי הביקורת של קוטיק כלפי אביו? וכלפי החסידות?
2. מהן האפשרויות העומדות בפני צעיר יהודי?
3. האם הפתיע אתכם שקוטיק אינו ממשיך בדרכי אביו, החסיד, מדוע? כיצד תסבירו זאת?

נשים והשכלה

חינוך של הנערות היה כמעט עצוב. רבות מהן לא הלכו אל ה"חדר" ללמוד קריאה, או למדו זמן קצר והוצאו משם. נמצאו מורות פרטיות שהיו מלמדות את קרוא וכתוב בכתי התלמידות אבל מספר הלומדות היה מועט. על כן אם נמצאה אשה "מלומדת" - פירוש התואר היה שידעה לקרוא ולכתוב. הנשים ה"מלומדות" הללו היו קוראות בספרי אידיש המיוחדים לנשים. בשבת היו קוראות על פרשת השבוע תרגום מן החומש, בצירוף אגדות מן התלמוד ומדרשים בספר "צאינה וראינה". לפעמים, לאחר שמילאו חובה זו, קראו בספר אידי אחר. לקריאה זו נתכנסו אל הבית גם השכנות. (מתוך שרפשטיין, עמ' 143-144)

מקומן של הנשים בתהליכי השינוי בחברה היהודית במאה ה-19

מקובל לראות במשכילים הגברים את חלוצי השינוי (ראה נושא "זהות ושכיחות") בחברה היהודית. המשכילים, שהיוו את האינטליגנציה היהודית, הקדישו עצמם לקידום רעיונות ההשכלה: נאורות והשתלבות היהודים בחברה האירופית. אולם גם לנשים היה תפקיד לא כחות חשוב בהחדרת רעיונות אלה. מהו, אם כן, חלקן של הנשים בתהליכי המודרניזציה והחילון שעוברת החברה היהודית במאה ה-19 במזרח אירופה?

החברה היהודית המסורתית היתה ביסודה חברה פטריאכלית. האידיאל הנורמטיבי בחברה זו היה שהגבר מקדיש את עצמו לתורה ואילו האישה דואגת למשפחה ולפרנסה. מתוך שכך החינוך שקיבלו בנים ובנות בחברה זו היה שונה. מספר הנשים, למשל, שלא ידעו קרוא וכתוב היה גדול באופן ניכר מזה של הבנים. זאת ועוד, נוהגי הנישואים הושפעו מהצורך לאזן בין דרישות החיים לדרישות הדת והתקיימו בגיל מאוד צעיר: הבן בגיל הבר מצווה, גיל הבגרות הדתית. המטרה הייתה להבטיח את לימודי החתן. גם לאחר הנישואים מקובל היה שאבי הכלה תומך בזוג הצעיר בשנות הנישואים הראשונות (ראה למשל, קטע מס' 2 ע"מ 12). סופרי ההשכלה יצאו לא אחת כנגד הנישואים הללו שהתלוו אליהם לא אחת סבל והתנסות טראומתית (קטעים 1-2 ע"מ 12-13).

הכלה הייתה בדרך כלל בוגרת מהחתן ושניהם היו נתונים תחת עינה המשגיחה של אם הבית שניהלה את ענייני הבית כולם ופיקחה עליהם. למרות זאת ולמרות שאין כמעט מקורות המצביעים על מקומן של הנשים בתהליכי המודרניזציה והחילון שעוברת החברה היהודית, היה לנשים תפקיד בתהליכים אלה ולא דווקא נשים ממעמד סוציו אקונומי גבוה (קטעים 3-4 ע"מ 14-15). נשים היו סוכנות שינוי משום שהיו חשופות יותר מגברים לספרות ההשכלה היידיית ולספרות הרוסית והפולנית (ראה קטע 6 ע"מ 17). מכיוון שנשים פרנסו את המשפחות בעוד,

שהגברים למדו תורה, לא דאגו להשכלתן. עם זאת, היה הרבה יותר חופש והותרו לנשים חומרי קריאה שאסורים היו על גברים. האישה כמופקדת על הפרנסה צריכה הייתה להיות במשא ומתן עם העולם החיצוני הלא יהודי (בשווקים, בחנויות וכו') ולכן היא נזקקה לשפות הרוסית והפולנית. מסיבות אלה התירו לה ללמוד שפות אלה.

שני דפוסים חברתיים העניקו למעשה לנשים יכולת השפעה ודרכם ניתן לראותן כסוכנות שינוי: נשים מגדלות ומחנכות את ילדיהן ונשים כמשדכות ומנחילות נורמות ומנהגי נישואים. אנו לומדים על מקומן זה של נשים בעקיפין, דרך ספרי הזכרונות של הבנים וכן דרך היחס הדו-ערכי של משכילים לנשים משכילות. ספרות עברית יועדה בעיקרה לגברים יהודים משכילים והיותה מנוף להחדרת רעיונות ההשכלה לחברה היהודית במאה ה-19, אבל גם ספרות אידית ואירופית שימשו בתפקיד זה, ונשים קראו בשפות שונות ובכך תרמו לתהליכי השינוי. מכיוון שנשים נחשפו בהשכלתן לספרים רומנטיים באידיש הן הגיעו לנישואים עם ציפיות ועם בגרות שונות משל הבנים. הספרות הרומנטית מציבה מודל יחסים וקשר שונה ומתוך שכך נשים מתנגדות לשידוכים ולנישואים כפויים. (ראה קטע 5 ע"מ 16). הספרות האידית השפיעה על מושגים רומנטיים של נשים בעוד שהספרות הרוסית השפיעה על רעיונות מהפכניים ופמיניסטים. (סיכום מאמרה של איריס פארוש, ראה ביבליוגרפיה).

בנות לומדות בחדר, פולין. צלם: קאצינה

זהות ושייכות

יערנים. צלם: וישניאק

קבוצה ראשונה: דילמות וקונפליקטים אישיים

הנחיה למורה:

נושא זה של זהות ושתייכות נוגע במרכיבים שונים של מושג "זהות": זהות אישית, זהות מקצועית, השתייכות מעמדית, ג'נדרית*, קהילתית ועוד. חלק מהמקורות עוסקים בחיכוטי גיל ההתבגרות, כמו למשל, התלבטות בין מימושה של האהבה לבין רכישת מקצוע כמנוף להיחלצות מתוך מעגל חברתי - כלכלי נמוך (מקור מס' 2); דילמה בין מימוש אהבה לבין האיסורים החברתיים - דתיים (מקור מס' 3) ועוד. המקורות מציגים מעט מהמתחים שחווים כותבי הזכרונות סביב שאלות אלה.

החברה היהודית נתונה במאה ה-19 במתחים פנימיים בין המשכיות ומסורת לבין השפעות של תנועת ההשכלה. ההשכלה הציעה אפשרויות התמודדות עם העולם הלא יהודי. אפשרויות אלה איימו על אורח החיים המסורתי: לא עוד סגירות אלא פתיחות והשתלבות. אנו מבקשים להדגיש מתח זה כפי שהוא בא לידי ביטוי בדילמות האישיות.

הקבוצה תתחלק לארבע תתי קבוצות. הקבוצה הראשונה, תעסוק בדילמות וקונפליקטים אישיים; הקבוצה השנייה, תעסוק בנושא ההשכלה וזהות; הקבוצה השלישית תעסוק בנושא זהות פוליטית; הקבוצה הרביעית תעסוק בנושא: חסיד או מתנגד?

■ הנחיה לקבוצה (6 משתתפים):

לפניכם מקורות המתייחסים לסוגי מתחים וקונפליקטים אישיים שונים. חלקו ביניכם את המקורות, קטעי הזכרונות, על פי תתי הנושאים, ענו על השאלות הנלוות המתייחסות לקטעים על פי ההנחיות. לאחר מכן, דונו בקבוצה בשאלות הכלליות והכינו כתבה מקיפה: "להיות נער יהודי בעיירה היהודית". כתבה זו תהיה מורכבת מכתבות שהכינו תתי הקבוצות בעבודתן. אפשר לשלב בכתבה ראיון עם נער יהודי, לערוך מעין רב שיח, לשלב פרקי יומן בדיוניים, לשרטט תרשים המציג את מעגלי ההשתייכות השונים של צעיר בעיירה, לערוך תעודות זהות של נערים ונערות וכו'. דונו באפני החיבור של הכתבות השונות לכדי מסה מאורגנת.

* ג'נדר- הבחנה בין גברים לנשים, כפי שבאה לידי ביטוי בחלוקת התפקידים החברתית ובהגדרת תכונות התנהגותיות.

שאלות כלליות:

1. מהם הערכים והנורמות של החברה היהודית המסורתית, כפי שהם עולים מתוך קטעי הזכרונות?
2. תארו את המתח בין הזהות הפרטית לבין הערכים והנורמות של החברה היהודית המסורתית.
3. דונו בשאלה: פני הדור הצעיר לאן?

חומרי עזר:

דף מידע

מקורות

מבוא היסטורי

מושגים

מקורות

קטע 1:

"כבריייה דמיונית מדמדמת בזיכרוני דמות אמי: גבוהת קומה, דקת גזרה, לבנת פנים ושחורת שיער ועין, עצובת רוח, ממעיטה דברים ומרבה שתיקה, וכשהיא שותקת כולה אומרת בקשת רחמים. אהבתה אותי היתה בלי מיצרים. דומה ליבה הגיד לה, כי עומדת היא ליתמני בקרוב.
שואב מים היה אבי. מעלות השחר עד סוף אשמורת השחר היה משתרך, טעון אסלו ודלייו, ברחובותיה וסמטאותיה של מינסק, עיר מושבו, מחזר על החצרות, ומספק מים ליושביהן בשכר מצער. בקיץ אכלו חורב, בסתיו טחב, וקרח בחורף. הרגש הראשון שנתרשם בי בשחרות ילדותי היה רגש של עלבון, כמין מכוות קלון במצחי ובנפשי: בן לאב שואב מים ולאם משוגעת! רגש זה הוליד בי מרירות כלפי העולם כולו, כפי שניתפס לי בתפיסתי הילדותית, ורחמים על הורי העלובים שכך עלתה להם! מסוגר הייתי בתוך נפשי כשבלול בתוך קליפתו, כובש רגש העלבון שבי, על המרירות והרחמים שבו, וכבישתו גורמת לי מועקה צורבנית שבתוקפה עלי אני פורש לי לפינה בודדה בחצרנו ובוכה במסתרים".

(אפרים ליסיצקי, "אלה תולדות אדם", עמ' 10-8)

שאלה לדיון:

אפרים ליסיצקי מתאר תחושות קשות כלפי הוריו שנובעים גם ממעמדם הכלכלי והחברתי? האם אתם מכירים תחושות דומות או מקרים דומים?

כדוגמא אנו מביאים לפניהם תחושות שתיאר השחקן דב נבון:

"אמא שלי תורכייה. יש אופנה כזאת היום, קוראים לה 'על רקע עדתי'... פעם הבנתי שצריך להתבייש בזה. בתור ילד, כשאמא שלי שטפה את הבית ושמעה אום כולתום ברדיו, וידעתי שתכרים צריכים לבוא אלי, הייתי מבקש ממנה להעביר תחנה. שנאתי את זה והתביישתי בזה. התביישתי בסבתא שלי, שדיברה איתי ערבית ותורכית, ולא עניתי לה. הייתי משתיק אותה. הולך כמה צעדים קדימה, כדי שלא יזהו אותי איתה. ולאט לאט אתה משלים עם המקור שלך. שקרים זה דבר מעייף וגם טשטושים".

(התפרסם ב"סופשבוע", "מעריב", 10.4.99)

שואב מים, לובלין. צלם: וישניאק

"בין הנערות שהיו מבאי בית סבי מדי שבת היתה נערה צעירה, בת גילי ובתיה שמה. לא יפה ביותר היתה: רשמי פניה מובלטים וארשת של עוז ועזות להם. אך נסוך עליהם חן פראי מצודד נפש. כציפורת זו שנמשכה באישון לילה ללהב אש התחילה נפשי נמשכת לבתיה. טעם גיהנום טעמתי בשלהבת זו. זהיר הייתי שלא לגלות לה אפילו ברמז קל סוד אהבתי, אך עיני אשר נתקלו בעיניה מלמלו לה סוד זה, ועיניה נענו לעיני. עמדתי על סוד אהבתה לי. מורזו אני את עצמי ומנענע את גופי על גבי העמוד ומתכוון לנער בנענועים אלה הרהורי לבי, ולשווא! גופי בנענועיו ולבי בהרהוריו. עיני בגמרא ומתוך שורותיה מנצנצת דמות בתיה, ועד שאני מציץ בה זיווה מסתפג בתוך נפשי והיא נצרב בו ומשוועת: בתיה! בתיה! צמרמורת עוברת בגופי למגע כף ידה ועד שאני מפרפר בה זרם של אש נזרם לתוכי ומציץ קרבי. אני בוער... סוד אהבתי הגנובה נתגלה לבסוף לחברי שבישיבה, עוף השמים הולך אליהם את הקולו והתחילו מלעזים עלי ומקצתם, המקורבים אלי ביותר, התחילו משמיעים לי דברי כיבושים. התחלתי מחשב חשבון עולמי. חשבתיו וחזרתיו וחשבתיו, ואחת המסקנה: אם בתיה אין ישיבה ואם ישיבה אין בתיה. לימים תקפתני מחלת הקדחת שנוגעתני בה בימי ילדותי. כששכוב הייתי, לאחר ירידת החום שבגופי, חציי גם וחציי ער, מתוך הכרה מדומדמת, שמעתי קול מדבר אלי מתוך לבי: בן לאם משוגעה ולאב שואב מים נידחק אתה לתוך עולם שאינו שלך ולא יכירך בו מקומו! שוב לעולם שהוא שלך, ישיבתך בתוכו תהייה בזכות ולא בחסד. שוב להיות מה שהנך ושלא תוכל לברוח ממנו עד העולם ומצא את השלווה והבטחה שבידיעת אדם את עצמו ואת מקומו. צא מן הישיבה, למד מלאכה המחיה את בעליה וראה חיים עם בתיה שאהבת. עוד קול זה מדבר אלי והנה קול שני אני שומע באזני, נוזף בי ונד לי כאחד: אל תאבה ואל תשמע! קול היצר הרע הוא שעמד עליך להעבירך על דעתך ועל דעת קונך! הוא השטן שעשה מלאכת בתיה להטעותך מדרך התורה. שובה לעלות בדרך התורה העולה למעלה, גדולה לך באחריתה, וגמולה לאם משוגעה ולאב שואב מים. רב ומורה הוראה תהייה בישראל".

(ליסיצקי אפרים, "אלה תולדות אדם", עמ' 10)

שאלות לדיון:

1. מהי הדילמה של הכותב?
2. כתבו והוסיפו פרקים מיומנו של אפרים ליסיצקי לחוברת "מסע אחר".
3. ערכו משחק תפקידים בו תייצגו את הקולות הפנימיים בנפשו של אפרים.
4. "אם בתיה אין תורה ואם תורה אין בתיה" חוו דעתכם.
5. מה אפשר ללמוד על החברה הזו? האם זו חברה שמאפשרת מוביליות (תנועה ושינוי) חברתית?
6. מהי שאלת הזהות שעולה מהתלבטותו של אפרים? נסחו אותה.

"מִיּוֹם שֶׁהַחִילוּתִי לַהֲכִין אֶת עֲצָמִי לַחֲגִיגַת בֵּר המצווה שלי בא משבר בנפשי והתחילה מלחמת יצר חזקה בלבי, כאילו שתי נפשות מתרוצצות בלבי, זו מושכת אותי לכאן וזו מושכת אותי לכאן. לא נער אחד ששמו חיים הייתי, אלא שני נערים ששם כל אחד מהם הוא חיים, והם שונים זה מזה, אחד פועל טוב ואחד פועל רע. אני ציירתי לעצמי את היצר הרע בדמות זבוב, ככתוב באגדות, שייכנס ללבי, וזכורני שבליל הבר מצווה, עמדתי וחיכיתי לכניסתו של היצר הרע בגופי דרך הפה או דרך הנחיריים.

אירע הדבר, שבשבת אחר הצהרים באו אלי חברים בני דודים שהיו גדולים ממני והומינוני לביתם לכיבוד לכבוד יום שמחתי. הלכתי עמם לביתם וכשנכנסתי חשכו עיני מראות. הבית היה מלא מפה לפה עלמות ובחורות. מחשבתי הראשונה היתה לשוב על עקבי לברות. אבל התביישתי, והבחורים האיצו בי והכניסוני לחדר אחר שמשם אפשר היה להציץ מבין החרכים ולראות את הרוקדות. ולא די היה במוסר כליותי אלא גם שמעתי דברי מוסר נוראיים מפי אימי: כיצד נער, בעצם יום הבר מצווה שלו שעליו לבלות כל היום בתורה ובתפילה ולהתפלל לקדוש ברוך הוא שיתן לו לב חדש שיהיה יהודי כשר וירא שמים הולך עם נערים שובבים להסתכל בבחורות מרקדות? מה יאמר אלוהים ומה יאמרו הבריות?"

(חיים טשרנוביץ', עמ' 58-60)

שאלות לדיון:

1. כיצד מוצגת האם בקטע? האם, לדעתכם, קיים ניגוד בין נורמות חברתיות לבין התבגרות מינית? הסבירו. התייחסו גם לאם כמייצגת של נורמות חברתיות.
2. מהן הנורמות החברתיות העולות בקטע זה?
3. נסחו את הבעיה העולה מהסיפור.
4. מה יאמר אלוהים? מה יאמרו הבריות? שימו מילים בפיהם של אלוהים והבריות. האם הדברים דומים או שונים הסבירו.
5. כתבו מאמר מערכת: פני הדור לאן?

"שמו היה יואל לבנשטיין בנו של חזן היה. אביו שירת כחזן בוילנה. עוד בילדותו הראה סימני גאונות ואביו השתדל לחנכו כראוי לו. הוא סחר לו את המלמדים המשובחים בעיר והוסיף להם גם מורים ללשונות הפולנית והגרמנית ומורים מיוחדים לפסנתר ולכינור. בשנה האחת עשרה לחייו התפלל בבית הכנסת הגדול שבעיר ועשה רושם כל כך, שהאישה ריינקה, אשת מתתיהו שטראשון, אחד מחשובי העיר שנתברך בעושר בייחוס ובכבוד, החליטה לרכוש את הנער הנפלא הזה לחתן לביתה. כעבור זמן קצר נכתבו התנאים, ובן י"ג היה למזל טוב, לבעל בית, העומד ברשות עצמו ומפני צעירותו כינוהו בעל בית'ל. עברה שנה והאב נפטר והנער בן הארבע עשרה היה לממלא מקום אביו. השפעתו על המוני ישראל גדלה מאד, כמעט ללא גבול. כעבור זמן היו אומרים עליו שגאונותו בשירה הגיעה לדרגה שאין אפשרות למסרה בתווי זמרה. ולא רק יהודים הושפעו: נוצרים מכל השכבות היו באים וממלאים את בית הכנסת בייחוד בליל כל נידרי ונתלהבו. המלחין הפולני המפורסם מוניושקה, שהיה פרופסור בקונסרבטוריון בוורשה, שמעו פעם ונידבק בו. הוא ביקר בבית החזן, הזמינו לביתו ונתן לו שיעורים במוזיקה והשתדל להשפיע עליו שיעזוב את החזנות ויסע לחוץ לארץ להשתלם והבטיח לו עתיד מזהיר, ששמעו יוודא בכל העולם כולו.

אז פרצה בנשמה הרכה מלחמה פנימית. מאבק בין העולם היהודי המצומצם לבין העולם הרחב הקורא לו. הרבה עמל השקיע מוניושקה עד שהצליח לפעול על חותנו וחנותתו שיסכימו לתת לחתנם ללכת לוורשה ולערוך שם קונצרט. שהייתו בוורשה עטויה אגדות. הקונצרט שלו שם עשה רושם עצום.

בוילנה נתפשטה השמועה שאין בעל הבית'ל מתנהג עוד כשורה. הוא הופיע עוד פעמים מספר בוורשה וכבודו הלך וגדל. וגדולי העיתונים פרסמו עליו מאמרים כעל פלא אדם. פתאום חזר לוילנה. מה שקרה לו לא התברר. יש אומרים שהגבאים סרבו להעמידו שוב לפני העמוד בבית הכנסת. אחרים ספרו שלא היתה לו עוד מנוחת הנפש הדרושה לשירה בקהל, משום מאבקיו הפנימיים הקשים. הוא נשאר בוילנה, אבל לא חזר עוד אל עולמו הישן. צר היה לו בבית הכנסת, ותקפו עליו גם צרות אישיות: שני בניו האהובים מתו. אשתו התנכרה אליו ורצה לגרשה. כל אלה הביאו לידי מחלוקת ופילוגים. אז חלה במחלת נפש, מרה שחורה, וכל עמל הרופאים להצילו לא הועיל. הוא חלה במחלת השחפת, נסע לוורשה וכל גדולי הרופאים טרחו לרפאו ולא עלה בידם. האדם הפלאי, המזמר הגאוני, נפטר מן העולם והוא בן שלושים וארבע."

(ליטוויין א., "ידשע נשמות", מתוך ספרו של צבי שרפשטיין "חיי היהודים במזרח אירופה בדורות האחרונים", תל אביב, 1951. עמ' 90-91).

שאלות לדיון:

1. הסיפור מציג מאבק בין שני עולמות, המתנהל בנפשו של יואל. אילו לבטים עובר יואל, הציגו מעין רשימות של הנימוקים לכאן ולכאן.
2. מהי בעיית הזהות שעולה מתוך הטקסט?
3. מהן הבחירות שעושה יואל לבנשטיין, האם לדעתכם הוא מוצג בסיפור כאדם בוחר, שולט בחייו ובגורלו? הסבירו.
4. האם גורלו האישי של יואל משקף את עמדת המספר. מהי?
5. הכינו כתבת דיוקן: יואל לבנשטיין, סיפור הצלחה?

"אבל הנה פרומקה, כלתו של ישעיה לייב הרופא, הולכת פרועת ראש, ולא כלום, ואינה יראה מפני גיהינום! והנה גם הגויות אינן מתביישות ומתהלכות שם בגינה מאחורי בית המדרש חציין ערומות. לגויים להבדיל, הכל מותר. למה נתן הקדוש ברוך הוא דווקא ליהודים והניח את הגויים הפקר? הם עושים מה שליבם חפץ ונהנים בעולם הזה. למה לנו רחוב מלא עם כל השקצים והשקצות המתהלכות יחפות וכמעט ערומות שם בגינה מאחורי בית המדרש עד שמביאות את הנערים לידי הרהורי עבירה? פוי, אומר לי היצר הטוב אסור להסתכל, ביטול תורה".

(חיים טשרנביץ', עמ' 58-60)

שאלות לדיון:

1. כיצד מתאר הכותב את הגויים ?
2. כיצד מתוארים הפיתויים בקטע זה ובמה דומה תאור זה לתאור הקודם של טשרנביץ', במקור מס' 3, עמ' 27.

קבוצה שנייה: השכלה וזהות

הנחיה לקבוצה (שלושה משותפים):

חלקו ביניכם את קטעי המקורות, כך שכל אחד יקרא את המקור שלו ויענה על השאלות. לאור עבודה זו כתבו מאמר בנושא: "השכלה מול עולם מסורתי".

חומרי עזר

דף מידע

מקורות

מבוא היסטורי

מושגים

מקורות

קטע 1:

"בשורת ההשכלה הגיעה גם לעיירתנו הנידחה. מאומן שבאוקראינה, העיר הראשית של המחוז, באו ידיעות מפליאות ומבהילות: סיפרו על חסידים מובהקים שנתפסו למינות והתחילו מזלזלים בכמה מנהגים וחומרות: ספרו על כמה אנשים ידועים, שעוד לפני זמן מועט היו קנאים נלהבים, ועתה מסרו את בניהם לבתי הספר של הרשות (השלטון הרוסי) וגם לגימנסיה. סיפרו גם על כמה בחורים, בניהם של אבות חשובים, שהם עומדים לנסוע לז'יטמור, על מנת להיכנס לבית המדרש לרבנים מודרניים. ועוד ועוד מעשים נוראים כאלה נעשים באומן לעין כל: בנים וגם אבות מקצרים בגדיהם, בחורים גוזזים את פאותיהם ומגלחים את שערות זקניהם, ואין מוחה בידיהם. כל הסיפורים הללו השפיעו השפעה מרובה עלינו, נערי העיר הנכחדה, שכבר נפתח לבם להשכלה. ביחוד חביבים היו על בחורי עיירתנו, חלוצי ההשכלה, ספריו של אברהם מאפו ויותר מכולם 'אהבת ציון'. לכאורה היו הגמרות פתוחות לפנינו, אבל באמת לא שימשה הגמרא הפתוחה אלא כסות עיניים בלבד - סיתרה ל'אהבת ציון' שמתחת לדפיה. הם הקנאים מבערים ככל אשר יכלו את ספרינו (ספרי ההשכלה) שנפלו לידם ואנחנו הוספנו למלא את חסרוננו - אם על ידי מוכרי הספרים שהיו נודדים בימים ההם מעיר לעיר, ולשם פרנסה עשו סחורה גם בספרים 'חיצוניים' שלבנות הקוראים הצעירים התחילו מתאווים להם, או שהיינו עולים לאומן ומביאים משם ספרים ועיתונים, מזון לנפשנו הרעבה להשכלה".

(צבי כשדאי, מתוך שרפשטיין עמ' 128-129)

שאלות לדיון:

1. כיצד בא לידי ביטוי השינוי בעיירה בעקבות חדירת רוח ההשכלה?

2. מה מחירו של השינוי?

"הייתכן? הנשמע כזאת בישראל, אשר יקום אב וימסור את בנו לעבודה זרה בידיים ממש? שני תנאים התנה האב: האחד, שלא יכתבו בניו בשבת והשני, שלא ימצאו בחדר הלימודים בשעה שהכומר מלמד את ילדי הנוצרים. ידיעתם בלשון הרוסית מועטה היתה מאוד, עד כי היו לצחוק בפי כל, גם בפי המורה וגם בפי התלמידים. הצחוק היה כל כך רם עד שנדמה היה להם, כי לא האנשים בלבד, אלא אף הספסלים והשולחנות וכל כלי בית הספר מריעים בצחוק לעומתם. כשנגמר הלימוד בבית הספר וילדי ישראל, 'היהודונים הקטנים', נראו בחצר מיד נתקבצו אליהם הגויים הקטנים בחבורה, תפסו אותם והשכיבום על הקרקע. וכל זה מתוך צחוק וטוב לב, החזיקו בידיהם וברגליהם ועמדו ומשחו להם, משוח היטב, את שפתיהם הכשרות בשומן חזיר טמא. הילדים שבו אחר כך לביתם מדוכאים ומרי נפש ויראו לספר את הדבר לפני הגדולים, פן יבאישו את ריחו של בית הספר בעיניהם, ויוציאו אותם משם".

(שלום עליכם, "חיי אדם", עמ' שנא)

שאלות לדיון:

1. מה אפשר ללמוד מהקטע על השינוי בתפיסה החינוכית?
2. מהם, לדעתכם, היתרונות והחסרונות בחינוך כללי?
3. אילו קשיים עמדו בפני הילדים היהודים במערכת החינוך הכללית?

נער יהודי - דתי, ורשה. צלם: וישניאק

נער יהודי - חילוני, ורשה. צלם: וישניאק

"חצי שנה למדנו אני ובריל חברי בכיתת 'השולחן הקטן' שבישיבת רבי נחמיה, וקודם שהוצאנו בה מחצית שנה הבחנתי בשינוי שחל בו: אין הוא יוצא משריונו, והזעיפות שבסבר פניו מרובה על העצבות שבו, וחשק הלימוד נתרופף בו, והאהבה והאחוה שנהג בי פוחתות והולכות... ולבסוף פרש מן הישיבה ונתרחקנו זה מזה: נתאזרחנו בשני עולמות מובדלים ומורחקים זה מזה: אני משריש והולך בפרדס התורה והוא, שהציץ ונפגע, עקר עצמו מתוכו והתחיל משתרש בפרדס ההשכלה. נפסק הקשר בינינו... מקץ שש שנים, ואני באמריקה, וגם אני מי שהציץ ונפגע והחליף פרדס התורה בפרדס הספרות העברית, נפגשתי עם אחד מחברי שלמד עמי לשעבר בישיבת רבי נחמיה. התחלנו מעלים זכרונות מן העבר ונסבה שיחתנו על שאר חברינו ובריל בתוכם, נפלטה מפיו קריאה של הפלאה: מי פילל אז שבריל זה עתיד שיתפוס מקום כבוד בספרותנו העברית ויהיה לראש צעירי מספריה. במעוף הברק העביר זכרוני לפני את צעירי המספרים העברים שידעתי ואמרה נזרקה מפיו: הלא הוא י. ד. ברקוביץ!"

(ליסיצקי, עמ' 21-22)

שאלות לדיון:

1. מדוע שני החברים אינם יכולים להמשיך בידידותם גם נוכח השוני בתפיסות עולמם?
2. נסו לתאר את המתחים שהתקיימו בתוך המשפחה ובחוגים רחבים יותר בחברה היהודית על רקע תפיסות עולם שונות.

"היתה זו תקופת הגירושים המפורסמת שבה נתגרשו זוגות רבים בשל ההשכלה. החותנים היו אלה שגרשו את חתניהם שכן לכנות עצמן לא היתה דעה. האב אמר לביתו שבעלה נהיה לאפיקורוס וחייבים להתגרש ממנו". (קוטיק, 348)

שאלות לדיון:

1. המשכיות מול שינוי, כיצד מוצג בקטע זה המתח שביניהם?
2. נסו לעמוד על מתחים בתוך המשפחה בשל השתייכות לזרמים שונים ותנועות שונות, בתוך החברה היהודית.

קבוצה שלישית: זהות פוליטית

הנחיה לקבוצה (2 משתתפים):

קראו את קטעי המקורות וענו על השאלות המלוות אותם.
ערכו תעודת זהות של צעיר או צעירה: שם, גיל, מצב משפחתי, מקצוע והזדהות פוליטית. כתבו כתבה קצרה המשווה בין מצבו של הפועל היהודי בחברה הישראלית כיום, למתואר בקטעים שקראתם.

חומרי עזר

דף מידע

מקורות

מבוא היסטורי

מושגים

קטע 1:

"ה'בונד' לא הסכים בשנות יסודו הראשונות לעיקרון הלאומי... ובכך מה זכות לקיומה של הסתדרות סוציאליסטית מיוחדת לישראל?... מכיוון שלשון הדיבור והחיים של הפועל היהודי היא אידיש הרי מן המועיל הוא לכונן הסתדרות מיוחדת, שתטפל בו בפועל מיוחד זה. רק לימים נוסף על הטעם הראשון גם הטעם השני של המבנה המיוחד של הפרולטריון היהודי ולאחר מכן נוספה ההודאה בגורם הלאומי... עוול היינו עושים לבונד אילו היינו אומרים, שלא בא הבונד אלא מתוך השאיפה לשפר את מצבו הכלכלי של הפועל היהודי בלבד ולא מתוך הרצון העמוק לסייע לו לכל הציבור היהודי כולו על מלחמתו לחירות מדינית. הסוציאל-דמוקרטים הרוסים ראו בבונד יצירה יהודית לאומית ואמרו שהבונד אינו שונה מהציונים, אלא בכך שהם חוששים לנסיעה ביים. הבונד נלחם מתוך בסוציאליסטים ומבית בציונים. אני גופי סבלתי יסורי נפש מרובים במלחמה זו, שכן מבחינה רעיונית לא יכולתי לעולם להודות בניגוד שבין הדרישה הציונית, ובין הסעיפים הסוציאליסטים של הבונד. נצטערת מעומק הלב על הפילוגים וחילוקים יתרים ביהדות הרוסית"

(שמריהו לוין, עמ' 144-155)

שאלות לדיון:

1. מהי הדילמה של שמריהו לוין?
2. מהם ההבדלים בין שתי התנועות, התנועה הציונית וה"בונד"?

"בגרוּדנה הכרתי בראשונה טיפוס זה של פועל יהודי בבית חרושת, השונה מבעל המלאכה. בעל המלאכה, כפי שהכרתיו קודם ועוד בהיותי ילד עדיין בר אישיות היה הוא עצמו מכונה, מכונה קטנה, אבל שלמה ואחידה. ואילו פועל בית החרושת אינו אלא חלק של מכונה גדולה, והרי הוא אנוס לקפח את מושגו על עצמו, בבחינת שלמות ואחדות עומדת ברשות עצמה... כשראיתי בגרוּדנה, היאך נבלעות עם שחר מאות צעירות בתוך כתלי בית החרושת של טבק אשר לבית שרשבסקי, ויוצאות משם בערב, וריאתן קלטה ובלעה אבק טבק, שוב לא ראיתי בהן נפשות יחידות, בודדות. ראיתי לפני אנושות ממוכנת. על החיים הפנימיים של פועלי התעשייה סחו לי רבות רופא צעיר של בית החרושת וידידתי גברת פישר. היו אלה חיים עם מחסור ומצוקה. ואף על פי כן, כמה בהולים ורדופים היו הבריות לקבל מקום עבודה בבית החרושת. כל מקום שנתפנה רבו עליו קופצים לעשרות... עוד באותם הימים היה מורגש בגרוּדנה חוסר במשרות ובעוזרות בית. עוזרת בית בבית אמיד מצבה החומרי היה מעולה בהרבה ממצבה של פועלת בבית החרושת, ואף על פי כן היו הצעירות העניות מעדיפות את בית החרושת...".

(שמריהו לזין)

פועלים יהודים

שאלות לדיון:

1. עמדו על ההבדלים בין בעל מלאכה לפועל בבית חרושת?
2. עלו השערות מדוע, לדעתכם, נשים העדיפו עבודה בבית חרושת על פני עבודת שרות בבתי עשירים?

קבוצה רביעית: מי אני, חסיד או מתנגד?

הנחיה לקבוצה (2-3 משתתפים):

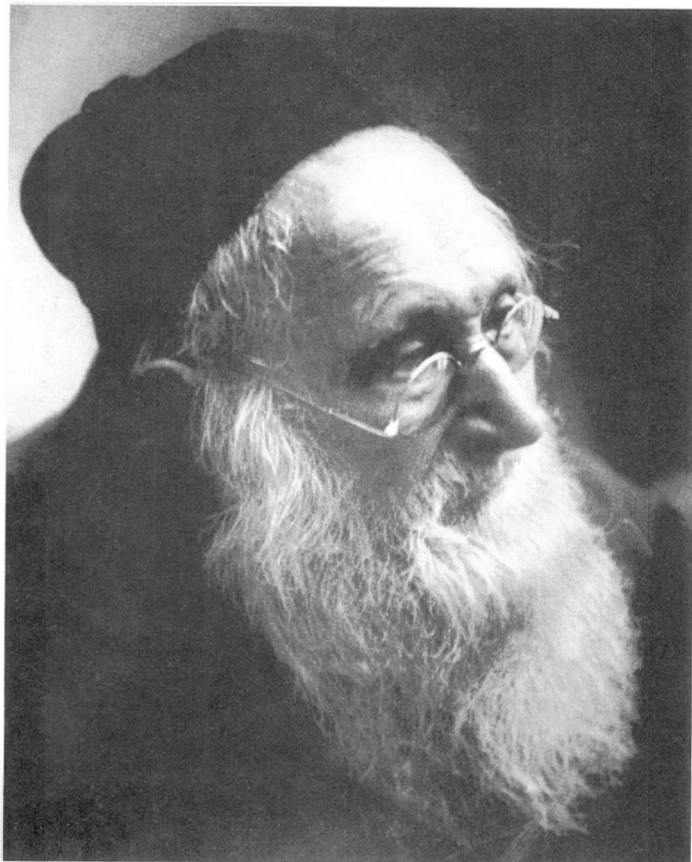
קראו את קטעי המקורות. כתבו על העימות בין חסיד ומתנגד: בעד ונגד. המאבקים בין חסידים ומתנגדים לא היוו את מרכזם של החיים היהודיים בעיירה המזרח אירופית בסוף המאה ה-19, כפי שאירע קודם לכן, אולם עדיין הם תפסו חלק בלתי נפרד מחיי החברה היהודית המסורתית.

קטע 1:

"בזהו סוד קסמה של החסידות, מה יש בה שהפעים את כל העולם היהודי, ומה משך אליה יהודים רבים כל כך בערים ובעיירות? ... מדוע הצליחה החסידות למשוך אליה אפילו את רבנים ומתנגדים ולהמיט בכך חורבן של ממש על משפחותיהם? ... המתנגדים נוהגים לפי 'שולחן ערוך' שבו כלולים כל דיני התורה שבכתב והתורה שבעל פה. אלה הן הלכות מעשיות: מה צריך אדם לעשות ומה אסור לו לעשות; אבל ב'שולחן ערוך' לא כתוב על מה צריך אדם להרהר ולחשוב... המצוות השייכות לנשמה, לנפש האדם, כמו גאוה, ענווה, אהבה, שנאה, קנאה, כעס, חנופה, שלום ומריבה, כמו שהובנו בתורה ובגביאים, הפכו להיות תפלות ומשניות. הכירו בחשיבותן, אבל בכל זאת, פסחו עליהן והתעלמו מהן... המתנגד האדוק תמיד היה עצוב, חמור סבר ומדוכא: מ'העולם הזה' אסור היה לו ליהנות, ומן העולם הבא פחד. אף פעם לא יצא ידי חובת ה'שולחן ערוך' וספרי הרבנים. תמיד חש כי הוא עדיין חייב משהו בענייני אמונה, ותמיד פחד שאין הוא יכול לפרוע חוב זה... בעיני המתנגדים נחשב כל בעל המלאכה לברייה בזוייה... בתי המדרש הם המקום היחידי שבו מתכנסים יהודים. פעם היו מעבירים את רוב שעות היום בבית המדרש. שלוש פעמים ביום באים ומתפללים, וגם לומדים וסתם משוחחים. וכך בית המדרש הוא בעצם ה'מועדון' היחיד שיש ליהודים... העניים כאמור, עומדים ממש ליד הדלת. אין להם שום מקום לשבת, משל היו אבנים ולא בני אדם. בדעתו של אף מתנגד לא עלתה השאלה, אף לא לרגע קט, האם נאה הדבר שהבאים לבית האלוהים יחולקו ל'יפים' ול'מאוסים' לעשירים ולעניים... העניים כמעט אף פעם אינם נקראים לעלות לתורה. מובן שדבר זה גרם להם, כמו שאמור כל יהודי אדוק לחוש, צער רב וכעס. זאת הסיבה שרוב העניים ובעלי המלאכה ארגנו מניינים משל עצמם... על כן בבתי המדרש של המתנגדים אין אחדות, אין שלום ואין שמחה. וכמו בימי חול כך גם בשבת וחג. אחרי התפילה שב כל מתנגד לביתו, סועד עם בני משפחתו והולך לישון. לא שרים, לא רוקדים, לא שמחים... ואלה הם בקיצור חסרונותיה של ההתנגדות: התבדלות והתפרדות, אימה מן העולם הבא ללא שום הנאה מן העולם הזה: שנאה ובוז כלפי עמי ארצות חפים מפשע... ברור שבתנאים כאלה רק טבעי שתצמח מקרב היהודים שיטה

חדשה ומהפכנית... זה התחיל לפני מאה ושבעים שנה עם הבעל שם טוב... הוא מצא לנכון לחזק את האמונה היהודית כך שהשכלה האירופית, שכבר החלה לחדור לכל האומות, לא תהרוס את היהודים כעם... בעבור שלושה דברים נגאל ישראל, אמר: שלא שינו את בגדיהם ולשונם ושמותיהם... הוא ניפץ את הקיר השחור שהציבו המתנגדים בין היהדות לשמחה, בין אמונה לחיים. הוא אמר, שלא לזהים נגרמת הנאה מן השמחה ושפילו אכילה ושתיה הן לשם שמיים... והיהודים אכן זרמו לחסידות. זו אומנם אותה אמונה, אותה דת, אותו 'שולחן ערוך' ובכל זאת-קל יותר, החיים קלים יותר, עול האמונה קל יותר, יש שמחה, התפעלות ואקסטזה. והעיקר כולם שווים, כולם שווים-אין שום ייחוס... ליהודי הפשוט הביאה החסידות אושר של ממש... אבל אני לא יכולתי להיות חסיד. לבי לא נטה לחסידות. קודם כל סלדתי מעניין הרבי, הזר לגמרי לאופיו של המתנגד. רבי כשלעצמו עוד אפשר איכשהו לסבול. אבל המהומה סביבו, החשיבות הגדולה שמייחסים לו והצדיקות שעוברת בירושה כמו אצל מלך-אלה דוחים לגמרי. בשום אופן אינני מאמין שיכול להיות משהו, שלא נבחר אלא הגיע לתפקידו בכוח הירושה, שלפניו אפשר לשפוך את הלב ולגלות את כל החסרונות הנובעים מאופי או מהרגל. שאיש כזה יורה למתוודה כיצד לשפר את דרכיו ולהיגמל מאופיו הרע ומהרגליו המקולקלים, והלה יציית וישמע לו. והיה דבר מה נוסף, שעוד בנעורי הרחק אותי מן החסידות: מראה חייהן הקשים מנשוא של נשות החסידים העניים. הגברים החסידים תמיד היו עליזים ושמחים, אכלו ושתו, רקדו ושרו, ואילו נשותיהם וילדיהם ישבו בבית, בקור וברעב... ועוד חיסרון בחסידות עלי להזכיר, שבשעתו עשה עלי רושם רע: למדנים גדולים לא יכלו לצמות מקרבם."

(קוטיק, עמ' 376-364)

חסיד, ורשה. צלם: קאצינה

"כטיפוס נלהב מטבעי, הבוחש ומתערב בכל עניין התמסרתי לחלוטין למהומה העליזה שבשלושת הבתים. ביליתי זמן רב עם אסתר גייטל וילדיה, שם תמיד היתה המולה. קצת הייתי בביתו של ר' זלמן-סנדר עם הלומדים הצעירים, שכולם היו מתנגדים, וקצת בילית עם לייזר, החתן הבוגר, והמשכילים שלו. נהניתי שם. הם היו יהודים נלהבים, אך לא דתיים, ומאד התעניינו בתנ"ך. לגביהם הדבר החשוב הוא האנושיות; כל מה שבין אדם לחברו, ידידות בין איש לרעהו, אושרו של הכלל והעולם הזה. אף פעם לא למדתי תנ"ך. כפי שכבר ספרתי, לימוד תנ"ך באותם ימים נחשב לאפיקורסות. בעיקר אצל החסידים ובמיוחד אצל אבי שהיה שטוף בעסקי חסידות מעל הראש".

(קוטיק, עמ' 344-355)

שאלה לדיון:

1. מקומו של התנ"ך אצל הקבוצות השונות: חסידים, מתנגדים, ציונים ומשכילים. מדוע התנ"ך קיבל, לדעתכם, משנה כוח בתנועה הלאומית ובהשכלה?

נערים משחקים שחמט. צלם: פורברט

השכלה ולאומיות

"עד היום לא הודגשו כראוי התוצאות הטובות של תקופת ההשכלה בנידון הלאומיות. אם היו בה מניעים שליליים באי הקפדה על כמה מנהגים דתיים היה בה גם צד חיובי חשוב, מלבד השאיפה להכיר את העולם ואת מדעיו. ההשכלה הגבירה את רחשי האהבה למקרא. לימוד התנ"ך, שלא היה חשוב בעיני החרדים כלימוד הגמרא, התגבר אז. התגברה האהבה ללשון העברית הטהורה, משום שהחרדים והרבנים זלזלו בזה ומתוך הרגל ערבבו ארמית ועברית יחד. והתגברה האהבה אל הספרות העברית כאשר יעידו כל כותבי הזכרונות. בקיצור היה בזה התרוממות הרוח הלאומית. אבל ההשכלה הביאה גם לתוצאות בלתי רצויות. את ההתנכרות שאנו קוראים לה התבוללות. זה היה ברור מאד בארצות מערב אירופה ונראה גם במזרח. במערב אירופה נשאר הקשר היהודי מצומצם לדת. את לשון עם ישראל הזניחו וכן את דרכי חייו המיוחדים. והנה התחילו אותם החזיונות מנצנצים גם במזרח. אף כי לא הקיפו המונים, הם נראו בעיקר בכרכים ובין הפרופסיונאליים המעטים שהצליחו לקבל את חינוכם המקצועי באוניברסיטאות, אלה סגלו להם את לשון הארץ והיתה להם ללשונם, שכן בה הראו את התנכרותם להמוני בית ישראל, וכן לבושם מנהגיהם ומחשבותיהם. קשרם ליהדות התרוכך מאד. כל עורך דין ורופא ותלמידי גימנסיות שהתכוונו למקצועות אלה, היו לנו כגוף זר".

(שרפשטיין עמ' 13-14)

שאלה למחשבה

1. הצג את ההיבטים החיוביים והשליליים שבהשכלה? מהו יחסו של הכותב להשכלה? מה הקשר בין השכלה ללאומיות ובין השכלה להתבוללות?

מרחב: העיירה וההגירה ממנה

טב מלמד את נכדו תורה, פולין. צלם: קאצינה

■ הנחיה למורה:

המקורות שנבחרו בפרק זה עוסקים בתנועה ב"מרחב". במושג "מרחב" אנו מתייחסים גם ל"מרחב" של העיירה, כלומר, לטופוגרפיה של העיירה, למוסדותיה, לנורמות חברתיות שהיו נחלתם של תושביה, לריבוד חברתי-מעמדי ולאספקטים שונים של "סגנון חיים", כמו אפנת לבוש, סוגי מזון, תחומי עיסוק וכו'. כמו כן המושג מתייחס גם לתנועה ב"מרחב", כלומר, הגירה של יהודים מהעיירות לערים הגדולות, בעיקר בגלל חיפוש אחר מקורות הכנסה. כיווני ההגירה היו ממזרח אירופה למרכז ולמערב (שמריהו לוין), ההגירה ממזרח אירופה אל מעבר לים, בעיקר לאמריקה. הכוונה לתנועה מתוך העיירה אל "עולמות חיצוניים". קיימת גם תנועה במרחב בתוך העיירה ומחוץ לה לזמנים קצובים, בגלל תחומי העיסוק השונים וחיפוש אחר מקורות הכנסה. חלק מהמקצועות המובאים בקטעים הבאים מתארים תחומי עיסוק בתוך העיירה, אחרים קשורים ליציאה זמנית מהעיירה וחזרה אליה, וישנם מקצועות הקשורים בעזיבתה. עולה, אם כן, השאלה האם ניתן לראות בכעלי מקצועות השונים הנעים במרחב "סוכני שינוי" (למשל, מוכר ספרים שנודד בין העיירות). המקורות שנבחרו משקפים מעין תנועת מצלמה שנעה מ"בכנים" אל "החוץ"! הקטעים שלפניכם חושפים את סוגי התנועות במרחב.

■ הנחיה לתלמידים (6-8 משתתפים):

התחלקו לשלוש תתי קבוצות. קבוצה ראשונה, תתמקד בעיירה ומוסדותיה, מקורות אלה מתארים את העיירה, ריבודה החברתי והכלכלי, את מגוון בעלי המקצועות השונים, את "סגנון חיים" האופייני לעיירה (מאכלים, לבוש וכו'). קבוצה שנייה, תעסוק בהגירה פנימית מהעיירות למרכז ערים במזרח אירופה ומרכז. קבוצה שלישית, תעסוק במקורות שעוסקים בהגירה מהעיירות לאמריקה. לאחר קריאת המקורות דונו בשאלות המצורפות לקטעים.

הכינו כתבת תחקיר שנושאה: סופה של העיירה היהודית, האומנם?

הכתבה תכלול את התחקירים שנערכו בתתי הקבוצות. קבוצה ראשונה תכין כתבה תיאורית על החיים בעיירה. ניתן לשלב תרשימים של העיירה על סמך המקורות וכן תצלומים. הקבוצה השנייה והקבוצה השלישית העוסקות בהגירה, תכנה ראיון עם "מהגר" בדיוני, או עם משפחת מהגרים, בראיון זה יבואו לידי ביטוי הדילמות השונות שיכולות להיות למהגר מעיירת הולדתו.

■ חומרי עזר:

דף מידע

מקורות

מבוא היסטורי

מושגים

קבוצה ראשונה: העיירה ומוסדותיה

מקורות:

קטע 1:

"כל העיר היתה נמשכת על ידי רחוב ארוך אחד מהר המצודה עד הר החסידים והרחוב היה מתפתל באלכסון כמין נון הפוכה עד שהיה מגיע לקצו. שורות בתים היתה עומדת מצד זה של הרחוב ומצד זה. ובאמצע העיר היתה ככר רחבה של השוק וחנויות היו בנויות מסביב לכיכר כחצי גורן עגולה, ששם היה שוק המסחר ומשא ומתן של בני העיר. והעשירים היו דרים במזרח העיר. כל הקרוב להר המצודה, מיוחס ועשיר יותר וכל מה שהרחוב היה הולך ויורד לצד מערב היו הבתים יותר נמוכים ושפלים והיו הנמושות והאספסוף דרים שם, וקצה העיר ההוא היה נקרא בשם וויהען, וויגן ברוסית, שמשמעו גירוש, כי לשם היו הרועים מגרשים את הבהמות לרעות בכל בוקר ומחזירים אותן בערב בקול תרועות של חלילים ופעמונים. ממול ההר של החסידים השתרעו רכסי הרים קטנים שהיו נקראים באטאריעס ששם ביו בתי זונות שיסד שר אחד שבא לעיר ובחורי ישראל ההגונים היו נמנעים מלטייל שם, זולת הללו שיצא עליהם שם רע. ניסוויז העיר עמדה ליד נהר. מעבר לנהר נמצא השלאס הטירה. בני העיר הורשו להיכנס לשוח בחורשה שמסביב לארמון ואנחנו הנערים היהודים אף העזנו לשחות בנהר בעונת הקיץ. למורת שהאוכלוסיה הנוצרית היתה שווה כמעט לזו של היהודים, היתה ניסוויז בעיקר עיר יהודית, בלשונה היידית, בנוהגי חייה החברתיים ובאופי הדתי שלה שהיה ניכר בכל דבר. לעומת שני בתי התפילה הנוצרים, שכמעט לא עשו שום רושם בחיי העיר, נמצאו כתשעה או עשרה בתי כנסיות יהודים שלא הצטיינו כלל באופנת האדריכלות שלהם, והיו מרביתם בתי עץ פשוטים אבל היו פתוחים בכל יום משעה מוקדמת בבקר עד שעה מאוחרת בערב." (מרדכי זאב רייזין, "מספר חיי", ניו יורק תשי"ז, מתוך צבי שרפשטיין, עמ' 2-3).

שטעטל באזור לובלין. צלם: קאציזנה

"שוק זה הלב בעיירה לכל הדעות, מפני שהתנועה והדפיקה בתוכו אינן פוסקות לא ביום ולא בלילה ועמו מקור חייה, שפע ופרנסה. שם חנויות לאין מספר שם רעש והמולה והמון בני אדם יהודים דוחקים זה את זה ונדחקים, ודרכנות העגלות פוגעים בם מימינם ומשמאלם... ברוב הבתים לא היו רצפות עץ, בבתים הדלים מדובר, והיו דורכים על האדמה, שהיו מורחים אותה בכל ערב שבת בטיט אדמדם, או צובעים אותה בצבע אדום, ורצועה בת צבע אחר מסביב. בבתי הטובים והאמידים היו רצפות עץ חלקות משוחות צבע ועל הרצפה שטיחים שונים לפי יכולתו של בעל הבית. במטבח או בכניסה שלפני המטבח היתה עומדת חבית המים. ובכל יום היה נושא המים בא בעגלתו וממלא את החבית בדלי... מן השוק מתפשטים הרחובות הצדדיים בהם גרים בעלי המלאכה ואנשי העמל ועניי העם. אותם הרחובות נקראים לפעמים לפי מלאכת רב דריהם כגון: רחוב החייטים, רחוב הסנדלרים, או אפילו רחוב המנגנים. ברחובות הצדדיים נמצאו בתי הכנסיות, וגם מוסדות כגון בית החולים לעניים שהוא מורכב מבית חולים מקום לינה לעוברים ושבים עניים ונקרא הקדש." (מנדלי מוכר ספרים, "מסעות בנימין השלישי")

כיכר השוק, אזור לובלין. צלם: קיפניס

"את העיירה כולה לא הקפתי אף פעם במבט אחד. לא ראיתי אותה ממעוף הציפור... המקום הגבוה ביותר, ממנו השקפתי עליה, היה מעליית הגג... בדמיוני אני מתאר לעצמי את העיירה כמין צב ענקי, בעל שני ראשים: בטנו השמנה היא ה"רינק" (כיכר מרכזית), מרכז העסקים והמגורים של היהודים... שני מוסדות מרכזיים היו בטיפולה של הקהילה, והיא היתה אחראית עליהם: בית הקברות ולהבדיל, בית המרחץ... בתנאי החיים דאו, כשבבתים לא היו אמבטיות, לא מקלחות ולא מים זורמים, והאנשים התרחצו בקערות בלבד מילא בית המרחץ תפקיד חשוב... שלושה מהצדדים של הראטהויו (בית העיריה) מותקנים שעונים גדולים, שהספרות הרומיות שלהם מבלבלות את הילדים, משבשות את חישובי הזמן שלהם, וגורמים להם להתעכב בדרך, ולהגיע באיחור ל"חדר", ולהיענש בשל כך קשות... וכן לפני שהיה חשמל בעיירה ובבתים השתמשו במנורות נפט... לא נהיה נאמנים למציאות אם בעת שעוסקים בחיי העיירה לא נזכיר את המשוגעים ואת שוטי המקום, אלה שמפאת מוגבלותם לא הקימו משפחה, וחיו מבודדים ליד ביתם של קרוביהם, בפינה, שהוקצבה להם - כחיות בית, להבדיל, או שהתגלגלו בבתי התפילה ולידם. מלבד המשוגעים היה סוג נוסף של אומללים, והלקויים בשכלם... העלובים האלה היו מן המועילים ביותר שבחברה. הם ביצעו את העבודות השחורות שאף אחד לא היה מוכן לעשות; וכל זה תמורת פרוסת לחם או קצת מרק..."

(אברהם לויטה, "הליכה אל העבר", עמ' 13)

שאלות לדיון לקטעים 1-3:

1. אספו מתוך תאורי העיירות נתונים על הטופוגרפיה הטיפוסית של העיירה היהודית, מוסדותיה השונים, עמדו על הריבוד החברתי - כלכלי של תושביה, תארו את יחסי יהודים ולא יהודים ועוד.
2. רשמו, או עצבו מודל של העיירה.

בעלי מקצועות ומלאכות:

"מרביתם של יהודי ליטא, יושבי עיירותיה ועריה, היו יגעני כפיים. הם עסקו בכל המלאכות למיניהם שהקיפו את צרכי החיים בימים ההם, צרכי עצמם וצרכי הגויים בעיר ובכפר. הם היו הטוחנים, האופים, החייטים, הרצענים, הטייחים והוגגים, הנפחים, העגלונים, הסבלים. יהודים עסקו גם בעבודות של יער, עבודות של מים. הם היו קולעי רפסודות ומסיעיהן בנהרות, גם גידול ירקות היה בידי היהודים, אך גם החנוונות, שעל פי רוב פרנסה את בעליה במסכנות."

(ליטא מכורתי", מתוך שרפשטיין)

מוכר ביגלה, ורשה. צלם: וישניאק

כליזמרים:

"כליזמרים היו באים משתי ערי המחוזות, בריסק וק'וברין. בייחוד הצטיינו כלי הזמרים מק'וברין ור' שבת'יל בראשם, שהיה בכוחו להביא את השומעים לקול בכיה. הוא נתפרסם כל כך עד שהגיע שמעו לנסיך פאסקביץ' הגראף שלח לקרוא לו. התפעל השומע והציע לפניו שימיר את דתו ויצל בעולם."

(קוטיק, עמ' 115)

מוכרי ספרים:

"פעם בשנה היה בא לעירנו מוכר ספרים, הנוסע מעיר לעיר, ור' נחמיה שמו, שהיה בעצמו למדן ומשכיל ואיש מכובד, והיה מתאכסן בבית אבי ואוכל על שולחן זקני. בתוך חבילות ספריו היתה חבילה אחת של ספרי השכלה, ששמר עליה בשבע עיניים ובייחוד היה מקפיד עלי שלא אשתמש בה. כמובן ששמתי עיני דווקא ב חבילה... הוצאתי ממנה מסלטה ושמנה כגון מאפו, סמולנסקין, אשר ברוידס ועוד."

(טשרנוביץ', עמ' 80).

מקצועות חופשיים:

בעת ההיא היו בפיריאלאו כמה דוקטורים... כל הדוקטורים היו נוצרים ורק אחד היה בן ברית, ואף זה לא דוקטור ממש, אלא חצי דוקטור, והוא - יענקיל הרופא... יהודי העיר אהבו את יענקיל הרופא יותר מכל הדוקטורים. משום שיענקיל הרופא איש יהודי הוא ואפשר לבוא איתו בדברים... הוא אינו עומד על המקח. מקבל כל מטבע... בנו הבכור, המכונה סולומון, גימנאזיסט. כשיסיים את הגימנסיה, ייכנס לאוניברסיטה וייצא משם מוכתר בכתר דוקטור - דוקטור כהלכתו, דוקטור ממש!"

(שלום עליכם, עמ' שמג)

סוחרים:

"בית מסחר היה לאבי, חנות כל בה, ממחט וחוט וכפתור ומרצע עד ספר לקורא ורובה צייד. בקומת ביתנו התחתונה הקים אבי בית חרושת לכובעים, כובעי קיץ עשויים אריג וקטיפה ומשי, וכובעי חורף עשויים עורות כבשים, פשוטים ויקרים. בחנותנו נמצא כל הדרוש לאדם ולביתו, ואפילו לצורכי החיים המודרניים: צווארונים גומי מבהיקים שאינם טעונים כביסה; צווארונים נייר לבנים המשמשים ליום או שניים; שרווליות לבנות או צבעוניות שאתה תוקען בשרוולי מעילך והן בולטות; נעליים מודרניות צרות חוטם: ערדלי גומי עמוקים לחצות בהם את הבוץ בעיירות בימות הגשמים; לוחות שנה; צלבים קטנים מכסף או זהב לנשים הנוצרות: ספרי לימוד ברוסית וספרי לימוד עבריים... ורובים ואקדחים לאבק שריפה לציידים."

(מתוך שרפשטיין, עמ' 49)

עגלונים ושואבי מים:

"היה היו עמלנים שעמדו בשלבים התחתונים כגון: עגלונים ושואבי מים, והם השפלים ביותר, כי העגלון נוסע ומעביר נוסעים ובא בדברים איתם, לפעמים מתבדה ומבדה, ורואה את העולם, ברם שואב המים הוא אסיר עבודתו הגופנית... הלא בימים ההם לא היו צינורות מים, בכל בית עמדה חבית במבוא או ליד הדלת במטבח; שואב המים היה בא בכל בוקר, כששני דליי מים תלויים היו באסל על כתפיו והוא מורידם ומריקם לתוך החבית... ואף על פי כן נמצאו גם שואבי מים שהלכו בנתיב הציבור, אפילו ללמוד, לפי כוחם."

(מתוך שרפשטיין, עמ' 62)

שאלות לדיון:

1. ערכו ראיין עם אחד מבעלי המקצועות. דונו בשאלה האם ניתן לראות בבעלי המקצועות השונים סוכני שינוי? הסבירו.
2. האם היתה הררכיה מקצועית-מעמדית בעיירה, נסו לתאר אותה.

קטע 5:

"בגדים עשו אז מבדים כל כך חזקים עד שאותו בגד היה עובר בירושה מאב לבן. היה אז מין בד שקונה "רעגן-קאמנעט" (כנראה בד ברזנט ששימש גם לעבודה בימי גשם), חזק כפלדה ועבה וקשה כמעט כמו פח. כשלבשו קפוטה או מעיל מבד כזה, כל קמט היה מרעיש, והיה אפשר לשמוע שמישהו הולך אפילו ממרחק מייל. את הבד הזה ניתן היה להשיג בצבעים שונים ובמחירים שונים... איש לא היה מסוגל לקרוע את הבגד. אחרי חמישים שנה בערך הבגד אולי התקלקל קצת, דהה, ואחד הבנים ירש אותו. זה היה מין יחוס ללבוש קפוטה דהויה כזו, וראו בה מזכרת מאדם שנפטר. לאחר כמה עשרות שנים, כשהבגד כבר דהה לגמרי, השתמשו בו לעבודות יומיות ובמזג אויר קשה... היה גם אריג צמר שנקרא לאסט (מין אריג צפוף מצמר עמיד לאורך זמן), את הסוג הזה לבשו תגבירים. ואלה היו האריגים שמהם תפרו בגדים לגברים: ארבעה סוגים של רעגן-קאמנעט, שני סוגי לאסט, שלושה סוגי סמוט (בד קטיפה המשמש לעשיית כובעים מהודרים), ארבעה סוגי אטלס (סטין- בד כעין משי רך חלק ויקר, על פי רוב הכינו ממנו קפוטות) וכמה סוגי משי. הנשים לבשו ציץ (כותנה צבעונית ופשוטה), או צמר. בגדי צמר לבשו רק נשים עשירות. הפרוות שבהם התעטפו היו מהסוגים היקרים ביותר- "פיזעם" (כנראה פרווה מעור של בעל חיים ממשפחת הנברנים), "שורקעס" (גיזת צאן), סנאי או ביבר (מכרסם החי ליד חופי נהרות במזרח אירופה וצפונה, בונה). הנשים לבשו פרוות מעור שועל, צובל (פרווה יקרה ביותר) או נמיה. התכשיטים המקובלים היו פנינים. אפילו הנשים העניות ביותר ענדו על צווארן פנינים... על האצבעות ענדו טבעות ועל הצוואר תלו סיכות זהב..."

(קוטיק, פרק 17)

קטע 6:

"אמונות טפלות היו בעיר עד אין קץ. האמינו בשדים בשטן ובכל הרוחות הרעות שבעולם... כשבן אדם נפטר מניחים אותו על הרצפה, אבל לא על רצפה חשופה אלא על מצע של קש כדי שכל אחד מאנצי הקש ידקור את גופו כסיכות (האמונה היתה שכך אפשר למנוע כניסתן של רוחות רעות לגופה)".

(קוטיק, פרק א')

שאלות לדיון:

1. באיזה מובן "הבגד עושה את האדם"? עמדו על ההבדלים בין בגדי הנשים והגברים, ובין לבושם של בני המעמדות השונים. התייחסו גם לתצלומים המופיעים במקומות שונים בחוברת ונתחו אותם.
2. קראו גם את קטעי המקורות בפרק "זמן בעיירה היהודית" התורמים לבניית תמונה מקיפה יותר של סגנון חיים בעיירה וענו על השאלות המצורפות אליהם.

קבוצה שנייה: הגירה מהעיירה לעיר הגדולה

קטע 1:

"התקופה האחרונה והשלישית של שנות נדודי עברה עלי בגרמניה: עולם אחר וחדש בתכלית, עם אחר, יהודים אחרים... ואם ניתן את דעתנו על כך שהמילה "חוץ לארץ" לא היתה מכוונת כלפי צרפת, אנגליה, או אמריקה, אלא שהרוסי התכוון לגרמניה הפרוסית ולאוסטריה- הונגריה וראה בארצות ההן גן עדן... אותו רגע שעברתי את הגבול הרוסי ובאתי אל התחנה הפרוסית הראשונה הרגשתי כאילו יצאתי מעבדות לחירות... בדמדומי בוקר סתיו באתי לעיר ברלין..."

(שמריהו לוי, עמ' 160-170)

קטע 2:

"אבי נפטר מן העולם בשנה השישים ותשע לימי חייו. לא יכלה אמי להתנחם. היא חלתה מיד קשות. ואמי מצאה את מנוחתה בבית הקברות שבמינסק... ארבעה אחים מכונסים יחד בבית אבא, אחות אחת וקרוב לעשרים נכדים, בקן השקט של עיירת מולדתי, שלא נשתנתה אף במשהו... היה ביקור זה ביקורי האחרון בסביסלוביץ'. שוב לא ראיתי את פני עיירתי. נפרדתי מתושביה, נהרותיה, שדותיה, יערותיה, ועל שפתי ברכת תודה בלחש על השנים הנפלאות שעברו עלי אתם ובחברתם."

(שמריהו לוי, עמ' 220-221)

שאלה לדין:

1. פעמיים עזב לוי את עיירתו. במה שונות שתי העזיבות זו מזו? מדוע, לדעתכם, עם מות ההורים עוזב לוי את עיירתו לצמיתות?

"קולונימוס זאב ויסוצקי. יהודי משכיל חציו מלמד וחציו מגיד בא לז'גורה, עיר קטנה בפלך קובנה של ליטא, למוסקבה. פרשת חייו מזכירה סיפורי אלף לילה ולילה: היאך היה נושא חבילות קטנות של תה מבית לבית, מידיד למכר והיאך נתגלה לו שהקב"ה חנן אותו בחוש ריח שכוחו רב במסחר התה... הוא התחרה בבית עסק

"פופוף ובניו" שהיה מפורסם בערים ובכפרים. הוא קנה מטעים בסין ובאי ציילון והעלה את דבר עסק התה למדרגה גבוהה. פופוף לא יכול היה לעמוד בפניו ונוצח. ויסוצקי זה נאמן היה למסורת ישראל ולצורות החיים שהביא מעיירתו הקטנה שבליטא.... היה מחסידיה של תנועת "חיבת - ציון" חלם על יסודה של אוניברסיטה עברית... נכדיו היו מהפכנים סוציאליסטים...".

(שמריהו לוין, עמ' 74)

"עמדי על פרשת דרכים. שנות לימודי בגרמניה תלשו אותי מאדמת מולדתי. במשך חמש שנים שעשיתי בגרמניה. מעריץ הייתי את יצר ההשכלה והדעת של בני אומה זו. ועל הכל הערצתי את הלשון הגרמנית וספרותה שנקנתה לי יותר מהלשון הרוסית... מכל שלושת המרכזים התרבותיים היהודים ברוסיה בחרתי בוורשה. בפטרבורג לא היתה לי זכות ישיבה. אומנם יכולתי להתגבר על איסור זה... יכולתי להירשם בתור משרת בבית עשיר יהודי, או יכולתי לקבל תעודת בעל מלאכה ולשלם שלמונים למשטרה חודש חודש. אולם מעבר זה של אזרח כמעט חופשי בברלין ובקניגסברג למצבו של אדם, שנושא מסווה על פניו, לא משך את ליבי ביותר. אודיסה היתה זרה לי ורחוקה. בוורשה הלך ונתכונן מרכזו של יהודי שלי, כלומר של יהודי ליטא, ובתוכה חבורה גדולה וחזקה של חובבי ציון, ולא חובבי ציון סתם אלא גם חברי המסדר בני משה שנוסד על ידי אחד העם ואני חבר מסדר זה. וכך נמשכתי לקו של התנגדות הפחותה ביותר ובאתי לשבת בוורשה".

(שמריהו לוין, עמ' 75)

שאלות לדיון:

1. מהם המניעים השונים שבעטיים אנשים מהגרים ממקום למקום?
2. איך מצטיירת העיירה לעומת העיר הגדולה? וכיצד נתפסת מזרח אירופה, לעומת מרכזה ומערבה?
3. שאלה להרחבה: קראו על המושג "תחום מושב" - באנציקלופדיה העברית. מה ניתן ללמוד מכך על חופש התנועה והמגורים של היהודים?

קבוצה שלישית: הגירה לאמריקה

קטע 1:

"מצבנו המר ברוסיה והחיים הנעימים באמריקה העירו בי תשוקה עזה לנסוע לאמריקה. אומרים: אמריקה ארץ אשר עפרות זהב לה, אך מה לי ולזהבה, אינני יוצא לשם להתעשר, רוצה אני רק בחירות ובשוויון. אין שם אמונה אחת שלטת כמו ברוסיה, כי אם כל האמונות שוות הן זו לזו, וכל האזרחים שווים הם ואין להם מלך המושל לפי רוחו, כי אם יבחרו להם פרוידנט, כמו שאנו בוחרים גבאי בבית הכנסת. וכי יצויר אושר גדול מהיות אזרח בארץ חפש כזו? בייחוד מצאה חן בעיני ההחלטה להיות שמה לעובדי אדמה. זה כבר צעקו המשכילים היהודים, כי נחוצה לנו יצירת מפלגה של איכרים. הלא חרפה היא, כי עם שלם יחיה מפרי ידי אחרים. עלינו להראות, כי גם אנו יכולים לחיות מעמל כפינו, וגם להספיק לחם לאחרים. ומה יפים ונעימים הם חיי האיכר! הלא הם חיי שלוה ומנוחת הנפש, חיי יושר וצדק".

(קצוביץ, עמ' 151)

שאלות לדין:

1. רצוי מול מצוי: איך מתוארת אמריקה? איזה סוג של חברה יהודית מתוארת בקטע? ומהי הביקורת של הכותב על החיים במזרח אירופה?
2. התאור של אמריקה, מחד גיסא, ושל העיירות במזרח אירופה, מאידך גיסא, דומה לאופן בו הציגה הציונות את ארץ ישראל מול הגולה (ראה מבוא ונספח) כיצד ניתן לדעתך להסביר דימיון זה?

קטע 2:

"נתחדשה על אבי צרת המוסרים ולא מצא לו מוצא אלא בהגירה לאמריקה. פנה לאחותו שנשתקעה בבוסטון בבקשה לשלוח לו כרטיס נסיעה, ונענתה לו מיד. גם יציאתו מסלוצק בחשאי היתה, אלא שהפעם גינב עצמו ונשמט לא רק מן המוסרים אויביו בנפש, אך גם ממני, בנו יחידו שאהבה נפשו. העלים אבי ממני נסיעתו לאמריקה שמשמשה ובאה, ואני הרגשתי כי אבי עומד להסתלק מעלי ולא הרפיתי ממנו עד שעת נסיעתו. בחזרתי מן החדר אני נטפל אליו ומלווה אותו צל. ואני קם יום יום בהשכמה לתפילת שחרית בציבור בבית הכנסת סמוך לביתנו, וביקצתי בוקר אחד הבחנתי כי אין אבי לצידי. איה אבא? שאלתי את אמי החורגת כשאני מנערה משנתה, ובכי עצור מחלחל בקולי. אבא הלך לבית הכנסת, נענתה לי בהליכה מבוהלה שחציה ריצה. נחפזתי לבית הכנסת. ובכניסתי עיני תרות ומחפשות את אבי בתוך ציבור המתפללים ואבי איננו! הבחנתי מיד כי הלך אבי מעמי ועזבני לאנחות..."

(קצוביץ, עמ' 151)

"וְהָיָה כַּמָּה זְמַן הַפְּצִירוֹ בּוֹ בָּנָיו וּבְנוֹתָיו (שֶׁל דָּוִד) שֶׁל לִיסִיצְקִי שֶׁבְּאַמְרִיקָה שִׁיבּוֹא וַיִּבְלֶה עִימָהֶם בְּנִעִימִים יָמֵי שִׁיבְתּוֹ, וְלֵאחֶר שֶׁקָּם מִחֻלּוֹ שָׁלְחוּ לוֹ כְּרָטִיס נִסְיָעָה. הָרַבָּה שֶׁקָּל בְּדַעְתּוֹ נִסְיָעָה זֶה וְלֹא בְּנִקְל עֲלֵתָהּ לּוֹ הִכְרַעְתָּהּ לַחֲיוֹב. קָשָׁה עָלָיו עֲקִירָתוֹ מִתּוֹךְ אֲדָמַת מִכּוֹרָתוֹ שִׁישֵׁב עָלֶיהָ בְּשִׁלּוּהָ וְהִכִּין לָהּ בְּתוֹכָהּ מְקוֹם מְנוּחָהּ לְאַחֵר מְאֹד שָׁנָה, וְקָשָׁה עָלָיו בְּיוֹתֵר גְּלוּתוֹ לְאַדְמַת נֹכַר זֶה שֶׁאַמְרִיקָה שְׁבָהּ, כִּפִּי שֶׁשָּׁמַע מִפִּי הַשְּׁמוּעָה, אֲפִילוֹ כִּפִּי מִנְעוּלָהּ שֶׁל דֹּלֶת בְּחֻזְקַת טְרִיפָה. גַּם עֲצָם הַנִּסְיָעָה לְאַמְרִיקָה מִטִּילָהּ עָלָיו אִימָה: כְּלוּם דָּבָר קָל הוּא לְחַצוֹת בֵּימָּה גָּדוֹל וְרַחֵב יָדַיִם שֶׁהִרְבֵּה סְפִינּוֹת יִרְדּוּ בְּמִצּוּלוֹתָיו כְּמוֹ אֲבָן, מִי יוֹדֵעַ אִם כְּמִקְרָה אוֹתָן הַסְפִּינּוֹת יִקְרָה גַּם סְפִינָה זֶה שִׁיפְלִיג בָּהּ. וְלֹא יִבּוֹא חֵס וְשָׁלוֹם לְקִבֵּר יִשְׂרָאֵל".

(ליסצקי, עמ' 22-21)

שאלות לדיון:

1. מהם הדילמות והקשיים הכרוכים בהגירה, מדוע אנשים היגרו?
2. השוו את הקטע הראשון מול שני הקטעים הבאים אחריו (2-3). האם עולה מהם עמדה שונה כלפי ההגירה ואיך ניתן להסבירה?

"זמן" בעיירה היהודית

רוקמות תחרה, פולין. צלם: קאציזנה

■ הנחיה למזרה:

המושג "זמן" (אין הכוונה ל"זמן" במובן המקובל בעיירה היהודית, המציין שיעור שנותן מלמד לתלמיד ב"חדר") **הינו מושג המארגן את חיי היומיום של בני האדם, באמצעותו ניתן לעמוד על המשמעות שבני האדם נותנים לחייהם.** החיים מאורגנים, בכל חברה, על פי פרקי זמן: עונות השנה המתחלפות, ימי חול לעומת שבתות וחגים ופרקי הזמן שמארגנים את היממה המוכתבים על פי יום ולילה, זמני הארוחות וזמני העבודה והמנוחה.

אורח החיים בחברה היהודית מוכתב על ידי "זמן דתי", כלומר סדר היום, השבוע והשנה מאורגנים ומכוונים כלפי שמיים. חולין היהודי - דתי הופך, בגלל ההתכוונות לאלוהים, לקדוש. סדר היום של יהודי בעיירה מוטווה על ידי התפילה, בתוך שכך שזורות פעולות החולין כמו: עבודה, משק בית, התרועעות. לכן כה חשוב מוסד בית המדרש ובית הכנסת. כשדנים במושג "זמן" אפשר לדבר על רצפי זמן שונים למשל, זמן ליניארי

המושג "זמן" הינו מושג המארגן את חיי היומיום של בני האדם, ובאמצעותו ניתן לעמוד על המשמעות שבני האדם נותנים לחייהם.

(קווי) לעומת זמן מחזורי - מעגלי. חיי אדם מתקדמים מלידה למוות ומבחינה זו מדובר בזמן קווי. אך חיי אדם חוזרים על עצמם יום אחר יום שנה אחרי שנה. מבחינה זו מדובר בזמן מעגלי. שתי תפיסות זמן אלה קיימות ביהדות. אירועים שהיו ונטבעו בזכרון הקולקטיבי של העם היהודי כמו יציאת מצרים, חורבן הבית, סיפור יוסף ואחיו שבים ומופיעים שנה אחרי שנה בסדר התפילות והחגים ונחווים מחדש. זאת ועוד, העשייה היומיומית היהודית מכוונת לתכלית עתידית שהיא ביאת המשיח. מבחינה זו מתכוונים החיים היהודיים לעתיד, לביאת המשיח. ביאת המשיח תלויה בתשובה שעושים ישראל ובכניעתם לאלוהים ויש אומרים שהיא תלויה ברצונו המוחלט של אלוהים. ההווה נתפס אפוא כתקופת ביניים ונשאלת השאלה כיצד מתנהגים בו. חכמי התורה תמימי דעים לגבי שאלה זו. תפקיד היהודים בעת זו שבין חורבן לגאולה להיות ממלכת כוהנים וגוי קדוש. כלומר לקיים את התורה שבכתב ובע"פ ולהקים חברה יהודית שתתבסס כולה על מצוות התורה. העבר התנ"כי ידוע ואילו העתיד המשיחי מובטח.

ההשכלה שינתה את יחסם של היהודים לאירועי העבר. לא עוד צריכים היו אירועים אלה להוכיח את חיוניותם ליהדות, אלא כעת היהדות צריכה להוכיח את חיוניותה להיסטוריה. ואם הדורות הקודמים ידעו פחות על העבר, אך חשו מחוברים יותר בזהותם ובתחושת הרציפות שלהם הרי שהעת המודרנית הרחיבה את הידע על העבר, אך תחושות הזהות והרציפות נחלשו. בשנות השמונים של המאה התשע עשרה כשחודרת רוח של שינוי לתוך העיירה היהודית, היא תתבטא גם בשינוי אורח החיים, סדר יומו של צעיר משכיל לא התארגן עוד סביב סדר התפילות, אלא על פי העבודה, למשל. כלומר עזיבת אורח החיים הדתי פירושה שינוי מוחלט של תפיסת החיים ומשמעותם והביטוי לכך יהיה גם בהתייחסות לזמן. השוני בין חברה חילונית לחברה דתית-מסורתית בולט אפוא במיוחד באמצעות השוואת היחס השונה לזמן. בפרק זה אנו מציעים לברר את מושג ה"זמן" ומשמעותו בחברה היהודית בתקופה הנדונה.

■ הנחיה לתלמידים:

הקבוצה תתחלק לשלוש קבוצות שתעסוקנה בנושאים הבאים: זמן עבודה, זמן קודש וזמן **פנאי**.
קראו את הקטעים ודונו בשאלות המצורפות אליהם.

דונו בקבוצה כולה בשאלות הבאות:

1. מה ניתן ללמוד מסדר היום על משמעות החיים עבור יהודי בעיירה?
2. האם שונה סדר יום זה מסדר היום שלנו? במה? על כי מה מוכתב קצב היום שלנו?
לאחר מכן, הכינו במסגרת כל הקבוצה כתבה: **הזמן שלנו והזמן שלהם**

■ אמצעי עזר

מושגים

מבוא היסטורי

קבוצה ראשונה: "זמן עבודה" בחברה היהודית

קטע 1:

"ילדים למדו בחדר משעה תשע בבוקר ועד שעה שתיים בצהריים, ואז עשו הפסקת אוכל של שעה אחת. בדיוק בשעה שלוש היו חייבים לחזור לחדר, שאם לא כן היו חוטפים מכות רצח, סטירות ומלקות. משעה שלוש היו לומדים כך: בקיץ למדו עד שקיעת החמה, עד שהמלמדים הלכו להתפלל מנחה בבית המדרש; בחורף למדו עם הילדים הקטנים עד שמונה בערב, ועם הגדולים עד תשע. מנחה ומעריב התפללו המלמדים עם הנערים בחדר עצמו. כך היו הדברים כל ימות השבוע, פרט ליום שישי. ביום שישי למדו הילדים כך: בחורף עד שעה שתיים, ובקיץ עד שלוש או ארבע. אפילו בשבת לא נתנו לילדים מנוח. ראשית כול, הילד היה נבחן, בנוכחות אביו, בידי המלמד או "מבין" אחר. בנוסף על כך היה צריך הילד לחזור על כל מה שלמד במשך השבוע שחלף, ואחר כך הלך שוב לחדר כדי ללמוד עם המלמד פרקי אבות או מדרש. לילדים לא היה אף פעם זמן פנוי חוץ מבחגים: פורים, פסח, שבועות, ראש השנה, יום כיפור וסוכות. בסך הכל עשרים ושישה ימים בשנה."

(קוטיק, עמ' 133)

ילדים ב"חדר", פולין.

שאלה לדיון:

מה ניתן ללמוד על אורח החיים של ילד יהודי בעיירה על פי לוח זמני הלימוד?
השוו לסדר יום של ילד היום?

קטע 2:

"עני מרוד חי סבי, אבי אימי, מטופל בתשעה קבין של עניות ובתשעה צאצאים שבהם שש בנות מגיעות לפירקן זו אחר זו. בעל עגלה היה לשעבר מסייע בעגלתו מסעות ונוסעים במחזור מסעיו בין סלוצק ומינסק. לעת זקנתו החליף עגלתו בכרכרה וקנה לו חניה בכיכר של עברי השוק בתוך שאר בעלי הכרכרות שהיו חונים שם ערוכים בטור. סבתי החורגת מסייעת על ידו. בימות החמה נשכרת היא לעבוד עם שאר נשי העניים בתוך גני הירקות שבפאתי סלוצק. יוצאת היא לפועלה עם שחר ועושה שם כל היום: עודרת, מתלמת, מנכשת. בחזירתה היא מחתכת קישואים ובצלים. בימות חורף היא מתגרת בשוק בבולבוסים ותפוחים ואגסים קפואים ועושה בו כל היום. בחזרתה מפשרה שמלתה שופתת היא סיר מים, מטילה לתוכם פלחי בולבוסים וגריסים מבצלם ומפלפלתם, ורוקחת מרקחת. לאחר שהשיבה נפשות בני ביתה מסלקת היא הכלים מן השולחן ועורמת עליו ערימה של נוצות תרנגולים ואווזים שנשכרה למריטתם בשכר מצער. מפורים עד פסח היא נשכרת לעבוד בבית מאפה של מצות".

(ליסיצקי, עמ' 32-30)

שאלה לדיון:

1. ערכו ראיון עם אישה זו, שוחחו איתה על משמעות החיים בעיניה.

קטע 3:

"אמסור מעט מזכרונותי אני בבית אבא ובסביבתי אני. אבא היה סוחר, בעל חנות לסחורות גלנטריה (סדקית), גם נעליים וערדליים בכלל זה. טבע אבי היה נוח, לא קיצוני וכן היה גם מצבו. היו לו בנים בוגרים שהיו עומדים בחנות ומוכרים ואבי יכול היה להתפנות ולעשות מה שלבו רוצה ומה היה ליבו רוצה? לדעת את הנעשה בעולם. מפיץ העיתונים היומיים היה מביא לו בכל יום את "המליץ" ואת "הצפירה" ואבא היה קורא בהם בעיון. ובכן היה אבי קם בבקר השכם, הולך לבית הכנסת לתפילת שחרית, חוזר ואוכל סעודת בוקר ומתחיל בקריאת העיתונים - וכל זה בחנות. ומקבל את המכתבים שמביא הדוור, מעיין במכתבים, עונה על הדחופים להזמין סחורות, ובינתיים משוחח עם הקונים החשובים הנכנסים אל החנות. והשיחות לא נגעו דווקא בעניין המכירה וטיב הסחורות, אלא נסובו על החיים הפוליטיים ברוסיה ובשאר הארצות. לפנות ערב היה יוצא שוב אל בית הכנסת לתפילת מנחה ומעריב ומשוחח שם עם מכריו. בערב היה יושב בחנות שהיתה פתוחה עד שעה מאוחרת וקורא העיקר בספרי מסעות.. ובעולמו של ישראל עמנו".

(שרפשטיין, עמ' 32)

שאלה לדיון:

מהו היחס בין זמן עבודה, לבין זמן פנאי, לבין לזמן קודש בסדר יומו של האב? מהו הזמן שהנחה את אורח חייו, לדעתכם? הסבירו.

"מנהגו של אבא היה לקום מדי יום ביומו בשעה שלוש לפנות בוקר, לערוך 'תיקון חצות'. מתוך ככי ודמעות היה אומר את התפילות מהספר 'שערי ציון' על חורבן בית המקדש וירושלים עיר קדשנו, ועל ביאת המשיח, להשיב בנים לגבולם;

אחר כך היה יושב ולומד את שיעורו בגמרא ובזוהר, והלך להתפלל ותיקין אלה שהיו יראי שמיים והיו מדקדקים במצוות וממהרים לקיימם). לאחר זה היה עוסק במלאכתו כל היום ולא היה עולה על משכבו עד שלמד שיעורו בגמרא, בזוהר ועוד. בלילי שבת, היה אבינו נהג לקום לקול הקריאה הידועה של השמש... הייתה זו שעה שבין שתיים לשלוש אחר חצות הלילה, והיה אבא הולך לבית המדרש העירוני לומר תהילים. אחר כך ישב ולמד עד שהגיע זמנה של תפילה. ובשבת אחר הצהריים למד שוב עד תפילת מנחה".

(אשר כורך, בגולה ובמולדת, מתוך שרפשטיין, עמ' 25)

■ שאלות לדיון:

1. על פי מה מאורגן סדר היום של האב?
2. מה אפשר ללמוד על אדם זה על פי סדר היום שלו?
3. מה חסר בסדר היום הזה, לדעתכם?
4. האם, לדעתכם, קודש וחול מנוגדים זה לזה? במה?

קבוצה שנייה: זמן קודש וזמן חול

קטע 1:

"בבקר אכלו קרופניק, תבשיל גריסים עם תפוחי אדמה. (קרופניק מן המאכלים הנפוצים בליטא) בצהרים אכלו בורשט (חמיצה - מרק ירקות חמוץ מתוק בדרך כלל מסלק) עם לחם וקינחו בחתיכת דג מלוח או בקצת חמאה. בערב בישלו פתיתים או אטריות עם חלב. העניים יותר הכינו אטריות מקמח שיפון. בשבת אכלו כולם דגים, גם העניים. העשירים קנו דגים גדולים והעניים דגיגים קטנטנים. טחנו את הדגים עם בצלים ועשו מהם קציצות. הבשר שאכלו היה בשר עגל, כבש או בקר, אבל היה זה בשר דק וכחוש. הקצבים קנו פרות רזות שכבר בקושי עמדו על רגליהן... העשירים קנו, כמובן, בשר יקר; העניים - בשר עגל. ... והעניים ביותר, המלמדים ובעלי המלאכה, שלא היו קשורים לפריצים הסתפקו בבשר כבש. היו כל מיני סוגים של קוגל (פשטידה, בדרך כלל מאטריות) אפילו אצל העניים. בשבת ... היתה סעודת מלכים. בכל בית אפו חלה והכינו טשאלנט (חמין)

(קוטיק, עמ' 122-121)

ארוחה משפחתית, ורשה. צלם: וישניאק

שאלה לדיון:

1. מה אפשר ללמוד מהקטע על הקשר שבין ארוחות שונות לאורח חיים: ארגון חיי היומיום, סוגי המזון והתבשילים, הבדלים מעמדיים הבדל בין זמן קודש לבין זמן חול.

"יום יום הוא מתגבר כארי וקם בהשכמה, נוטל ידיו ואומר 'חוק' תהילים... עם מוצאי בקר הוא פורש לבית הכנסת, מתפלל תפילת שחרית ושוהה לאחריה ללמוד פרק משניות, ובחזירתו לביתו הוא פותח סידורו, סידור 'כל בו' המכורך כריכה של עור, שדפיו מצהיבים מרוב שנים ומרוב שימוש, ואומר 'מעמדות' (ליקוטים מן המקרא ומהמדרש שנוהגים לומר אחרי תפילת בוקר) ואז סועד את ליבו בפת שחרית ונפנה לתפירה, ותפירתו כתפילתו... כשעה או שתיים לאחר חצות היום הוא מתפרקד על דרגשו, ולאחר תנומה חטופה הוא קם, נוטל ידיו, פותח 'מדרש רבה' ולומד פרשת השבוע. קשה עליו הליכתו בקודש, בדרכי המדרש המשובשות. בהליכתו הוא נתקל במילים מוקשות, משתבש בהן ללא מוצא, וסופו מפסיק ועומד תוהה ובוהה... כשהוא עובר בשלום אל דרך המלך הוא עושה חנייה לשעה קלה, מוציא קופסתו ומרים מתוכה טבק ומלעיט נחירי אפו ומתעטש להנאתו... עם גמר לימודי שיעורו היומי במדרש רבה, הוא פורש לבית הכנסת, מתפלל מנחה ומסב להרית וללמוד 'עין יעקב' (קובץ אגדות מהתלמוד) ומתפלל ערבית ושוהה לאחריה לשמוע חדשות מפי הקוראים את 'המליץ' או 'הצפירה'. בחזרתו מבית הכנסת הוא סועד סעודת ערבית ומפרפרה בקריאת פרק ב'מנורת המאור' או ב'קב הישר' אחד מקרא ואחד תרגום - ה'עבריטייטש' (התרגום האידי) שבשולי הדף. קריאתו בקול ובנעימה, ואימי חורגתי ושכנותיה שפקדוה, פוסקות משיחתן, עושות אזניהן כאפרכסת ומקשיבות לקריאתו מתוך פנים של יראת שמיים".

(ליסיצקי, מתוך שרכשטיין עמ' 25-26)

שאלה לדין:

1. "תפירתו כתפילתו" מה, לדעתכם, משמעותה של השוואה זו? מהי מסגרת הזמן המארגנת את סדר יומו של החייט?

"כידוע לכל, יומו של גבר מתחיל בתפילה. כל אחד התפלל בבית המדרש שלו, וכאלה היו שניים: אחד גדול, שנקרא 'בית המדרש הישן', והשני, קטן יותר, שכונה 'בית המדרש החדש'. היה גם בית מדרש קטן, שנקרא 'בית המדרש של ר' הירשל', והיה בית כנסת והיו כמה שטיבלעך (כינוי לבית קטן או חדר שיוחד לתפילת חסידים). ואחד חדש, שקראו לו בית המדרש של רבי הרשיל ואכן שטיבלעך, (בתי מדרש קטנים, לרוב חסידים). כולם היו בחצר אחת, ולפניה לצד הדרך, נמשכה תעלה גדולה ועמוקה מאוד שהגיעה עד לנהר... בית מדרש נוסף היה מרוחק יותר, ברחוב אדולינה, שבצדו האחד יש הר גבוה. בבית המדרש הזה כבר רכלו בענייני פוליטיקה. אחרי התפילה היו חלק מן האנשים לומדים דף גמרא וחלק אחר - משניות; ליד שולחן מסוים היו כמה יהודים מקשיבים לפלוגי שלימד 'עין יעקב' (אגדות מהתלמוד) ואילו השאר דיברו בענייני

העיר וסיפרו על צדיקים ועל גאונים גדולים בתורה. 'הפוליטיקאים' היו קבוצה בפני עצמה. כל יום התיישבו ליד שולחן לפני התפילה ואחריה, ודיברו על מלחמות ועל שלום, על חדשות מן העולם הגדול ועל פוליטיקה. בשל עסקיהם נסעו 'הפוליטיקאים' הללו פעמיים בשבוע והביאו עמם את כל החדשות. שולחן אחד היה וסביבו ישבו יהודים קשישים שסיפרו מעשיות על קיסרים וקיסריות משנים קדמוניות... ועוד שולחן ולידו ישבו יהודים יראי שמיים, וכן פרושים. אלה נטשו את נשותיהם ולידיהם, באו ללמוד בעיר אחרת... הם היו מספרים על העולם הבא... מסביב לשולחנות הסתובבו אברכים צעירים 'אוכלי קעסט' (הסדר שרווח במזרח אירופה ועל פיו יכלו צעירים מוכשרים להמשיך וללמוד תורה גם לאחר הנישואים, על חשבון אבי הכלה שהיה מעוניין לשדך את בתו ללמדן) בנים או חותנים של בעלי בתים (כינוי ליהודים בעלי רכוש), שריכלו על חותנים וחוננות ועל מאכלים טובים... בשעה עשר הלכו הביתה לאכול משהו. גמרו לאכול, ואם היה זה יום ראשון, ולאף אחד לא היה משהו אחר לעשות, חזרו לבית המדרש ושוב ישבו ליד השולחנות כביכול ללמוד. פותחים גמרות, אבל לאט לאט שוב מתפתחת השיחה וכשנגמרים כל הנושאים עוברים לדבר על החטאים שבעיר,...

על אפיקורסות ועל כיוצא בזה".

(קוטיק עמ' 110-112)

דיונים פוליטיים. צלם: קיפניס

שאלה לדיון:

1. בקטע שלהלן מתואר עילוב של ענייני דיומא עם הוויה דתית. מדוע, לדעתכם, אין בכך משום כפירה?

"ביום השבת היה האב לובש קפטן של משי, כיפת קטיפה על ראשו, והאם לבשה שמלת משי שחור ושמה את הפנינים על הצוואר. יום השבת מתחיל בערב שבת... בעלת הבית קמה ממטתה בשעה מוקדמת מהרגיל, נוטלת ידיה ואומרת את התפילה שבה מתחיל היום, לובשת שמלה ישנה לעבודה, קושרת מטפחת סביב לראשה ומפשילה את שרווליה... לאחר שנוקה הבית מגיעה השעה לרחוץ את הילדים ולהלבישם בגדי שבת. היא מכינה את הבגדים החדשים כולל טלית קטנה כבוסה. כשחוזרים הגברים מבית מסחרם שסגרו או מבית מלאכתם, נשמע כרוזו של השמש בעברו את הרחוב ומכריז: יהודים לבית המרחץ. הגברים והנערים הולכים לבית המרחץ ותחת בית שחיים חבילה, חבילת הלבנים הכבוסים, לבשם תחת הישנים. ומתלבשים וחוזרים הביתה... אישה יושבת ומחכה לשוב בעלה והילדים מבית הכנסת."

(שרפשטיין, עמ' 51)

■ שאלה לדיון

מה, לדעתכם, בין קודש לחול, התייחסו למזון, לבוש, מנהגים?

קבוצה שלישית: "זמן פנאי" בעיירה יהודית

קטע 1:

"שעה שבין מנחה למעריב. בנוהג שבעולם זוהי השעה שאדם מחליף כוח מעבודת יומו... הסנדלר והחייט, השען והעגלון, החנווני הזעיר ובעל העסקים, היהודי האמיד והיהודי הדלפן, כולם הניחו טרדותיהם, צרותיהם והלכו ליהנות קצת מן החיים, להוציא שעה בנעימים. אכן להיכן הלכו? פשיטה, לבית הכנסת או לבית המדרש. מקום אחר לבלות בו את שעות הפנאי לא היה כלל בנמצא."

(ליסיצקי, עמ' 8-27)

קטע 2:

"לא ארכו הימים ואנכי נתוודעתי אל חברת הצעירים והיינו לאוהבים נאמנים: וביתי היה למרכזנו הרוחני. כלנו היינו חתומים ביחד על העתונים והמאספים הישראליים הכתובים עברית יהודית ובשפת המדינה. זאת היתה ספריטנו המטלטלת שהיתה עוברת מיד ליד. בשבתות הקיץ אחרי הצהריים היינו הולכים אל היער בו בילינו את היום בקריאה וביכוחים שונים ולפעמים גם במשחק. ביום שמחת תורה היו כולם מתאספים לביתי לשמוח כראוי בשמחת החג: ואם רפס מעט היין, אזי נמלאו הכוסות מים, איש אל אחיו אמרו לחיים ונשתה מים תחת יין, ונשיר וגם יצאנו במחולות כשכורים מדין."

(קצוביץ, עמ' 166-167)

חדר, פולין. צלם: וישניאק

"תיאטרון גם הוא מזכה את העיר בהצגות שונות, אמנם לא בזמנים תכופים. בתקופה הראשונה, כש"העיר" לא התמשכלה עדיין, הסתפקו התושבים בהצגות פרימיטיביות כגון: מכירת יוסף, אחשוורוש, או הצגה מן החומש שהציגו חובבים. אחר כך, כשבא דור חדש, התחילו באות אל העיר להקות שחקנים יהודים בעלי מקצוע, שהציגו הצגות מהרפרטואר של גולדפאדן, גורדין, לאטיינר ואחרים. מחזותיו של גולדפאדן השאירו תמיד רושם חזק. לאחר ההצגות של "שולמית", "בר כוכבא", "המכשפה", "שני קוניליימלז", לא היה בית בעיר, שלא שרו בו את שירי אותן המחזות, כי הביעו געגועים לירושלים, בית המקדש, וגיבורי ישראל... תיאטרון והצגות של חובבים לא היו מיוחדים לעיר סורוקי. בעירות אוקריינה ובשאר מחוזות היה מגיע תיאטרון גודד ורבו מבקריו, כמובן, מן הצעירים... כל זה התעורר תחילה על ידי תנועת ההשכלה, ואחר כך על ידי התנועה העצומה שהקיפה את הצעירים בעיקר והיא התנועה הציונית. אך כשבאה לפעמים עונה מתה, ללא חזנים, ללא חתונות, ללא קרקס וללא תיאטרון, ולא היה במה לשעשע את הקהל וכאלה היו "ימי הספירה"... האסורים בתענוגות חומריים, אז הפנו את ליבם אל הדר הטבע... פרק מיוחד הם התענוגות שהנהר הקרוב לעיר היה מספק לתושבים בימי הקיץ: רחיצה, שחייה ושיוט בסירה, ובחורף כשהיה הנהר מתכסה קרח מוצק, מחליקים על קרח הנהר במגלשי ברזל".

(ליסיצקי, עמ' 27-8)

שחקנים של התיאטרון האידי, ורשה. צלם: קיפניס

"הילד הפעוט בן הארבע עד שש, היה אומנם בחדר שעות רבות ביום, ברם שעות לימודו היו קצרות... ומה עשה הילד ביתר זמנו? לכל 'חדר' היתה חצר גדולה, שבה נמצאו הפעוטות ושיחקו זה עם זה. הם בילו את זמנם במשחקים ובשעשועים. במה שיחקו? בכפתורים, במקלות, בצרורות אבן ומכל הבא לידם... כשהגיעה שעתו של הנער לבוא לפני רבו וללמוד - בא נער מפנים החדר לקרוא לו, ובגמרו - חזר שוב אל מקום המשחקים. ובימים שלא היה אוויר נוח לשחק בחוץ - היה הילד נשאר עם חבריו בחדר הלימוד, ומשחקים שם... או שהיו הילדים משוחחים ומספרים זה לזה סיפור ואגדה".

(שרכשטיין, עמ' 191-192)

הפסקה מהלימודים ב"חדר"

"היו לנו, התלמידים הקטנים, המושכים בעול תפילה ותורה, גם רגעי נופש ועונג. בכל יום שישי אחר הצהריים היינו חופשיים. בחורף היינו מחליקים על הקרח... בקיץ היינו יוצאים לרחוץ ולשחות בנהר, רוחצים, מתלבשים, ופושטים את בגדינו ורוחצים עוד פעם. בצהרי יום שבת היינו יוצאים מחוץ לעיר, מתחבאים בין שבלי הקמה הגבוהות, משוטטים בביצות המקיפות את בית העלמין ורופסות תחת רגלינו... ובין הזמנים, לפני סוכות, היינו פושטים בגדוד הרחק מחוץ לעיר, מתגנבים אל הגנים, מטפסים על העצים וקוטפים תפוחים ואגסים".

(ליסיצקי, עמ' 8-27)

בילוי כמימי הנהר בחדשי הקיץ

שאלות לדיון:

1. מהו זמן פנאי של יהודי בעיירה, התייחסו לקטעים שקראתם? הגדירו והביאו דוגמאות.
2. מהם העיסוקים האופייניים על פי הקטעים לזמן פנאי?
3. מהו זמן פנאי עבורכם ובאלו תכנים ועיסוקים אתם ממלאים אותו?
4. במה שונה או דומה, לדעתכם, יחסכם לזמן הפנאי לעומת יחסם של יהודי בעיירה לזמן זה?

מושגים:

אכילת קעסט

הסדר שרווח במזרח אירופה ועל פיו יכלו צעירים מוכשרים להמשיך וללמוד תורה גם לאחר נישואיהם, על חשבון אבי הכלה שהיה מעוניין לשדך את ביתו ללמדן.

אלכסנדר השני (1818-1881)

בראשית תקופת שלטונו של הצאר אלכסנדר השני הנהיג רפורמות מקיפות במדינה, בכלכלה ובחברה, ובראשן ביטול הצמיתות ושחרור האיכרים בשנת 1861. גם היחס ליהודים הוקל במידה רבה ורבים מהחוקים הקשים והמפלים מתקופת אביו, הצאר ניקולאי הראשון, בוטלו או רוככו. למשל, חוק הגיוס לצבא - הושווה גיוס יהודים לגיוס כלל האוכלוסיה.

בדחן

המציא חרוזים, לעתים חרוזים מבדחים, גסים, עצובים ומעוררים לחשיבה תוך התאמתם לאירוע. בדרך כלל השמיעו הבדחנים את חרוזיהם בחתונות ובסעודת מצווה.

בורשט

חמיצה. מרק ירקות חמוץ מתוק בדרך כלל מסלק.

בחור

רווק. אדם נשוי לא ייקרא בחור, גם אם הוא צעיר לימים.

בעלי בתים

כינוי ליהודים בעלי רכוש, על פי רוב סוחרים או חוכרים. שיכלו להרשות לעצמם להחזיק חתן צעיר שימשיך בלימודיו גם בשנות נישואיו הראשונות ויחיה על חשבונם.

גורדון יהודה לייב (1830-1892)

משורר עברי שהאמין ברעיונות תנועת ההשכלה. פרעות 1881 ערערו את תפיסת עולמו, אך לא את אמונתו ברוח ההשכלה. הוא האמין שעל היהודים להתערות בחברה בה הם חיים. לכן לא הצטרף ל"חובבי ציון".

גרודנה

בירת פלך גרודנה. מהעתיקות והמיוחסות שבקהילות היהודיות בליטא. כ-142 ק"מ צפונית לקאמניץ.

הבונד

מפלגה סוציאליסטית לא ציונית. פעלה למען פתרון השאלה היהודית באמצעות המהפכה הסוציאליסטית בפולין. המפלגה נאבקה למען זכויותיו ושיפור מעמדו של הפועל היהודי בפולין.

"הצפירה"

שנות פעילות 1831-1862. "הצפירה" שנכתב בעברית היה עיתון יהודי נפוץ בעל צביון ציוני מובהק. מטרתו להנחיל את השפה היהודית ליהודי פולין.

השכלה

תנועה רעיונית מסוף המאה ה-17 שדגלה בשלטון השכל. לתפיסתה בני אדם הם תבוניים והכל ניתן ללמידה ועיון רציונאליים. המשמעות החברתית פוליטית של תפיסתם היא שוויון מלא בין בני האדם ואמונה בדבר יכולתם לחיות בהרמוניה. יהודים שהאמינו ברעיונות ההשכלה ביקשו לבטל את החיץ בין יהדות לסביבה הלא יהודית, הן מבחינה פוליטית והן מבחינה חברתית.

חדר

מקום ללימודי קודש לילדים.

חטפנים

שליחי קהל שהיו עסוקים בחטיפת ילדים לשם גיוסם לצבא הרוסי.

חיבת ציון

תנועה חברתית שמטרתה תחייה לאומית של היהודים ושיבתם לארץ ישראל. תחילת התנועה בשנות ה-80 של המאה ה-19, בעיקר בקיבוצים היהודיים הגדולים במזרח אירופה.

חיים טשרנוביץ' (1870-1949)

רב, חוקר תלמוד ופובליציסט עברי. בשנת 1897 נבחר לעמוד בראש ישיבה בוורשה. בשנת 1902 הקים "קיבוץ" לחינוך רבנים. לפי תפיסתו, יש לשלב בין מדע לתורה וכמו כן, הוא שם דגש בכתביו על היבטים ציוניים.

חסידות

תנועה דתית עממית רחבת היקף מהמחצית השנייה של המאה ה-18. ביקשה לבטל את הפך הלמדני שבעבודת שמיים, להדגיש את הקשר הישיר בין המאמין לאל, ללא תיווך רבני ואת מוטיב השמחה.

טרפה ביכלעך

ספרים פסולים. כינוי לספרי השכלה, רומנים וכל ספר שאינו בחזקת ספרי קודש. הקורא בספרים אלה נתפס כאפיקורס.

י.ד. ברקוביץ' (1885-1967)

סופר ועתונאי עברי. ב-1919 היגר לניו יורק וייסד שם את השבועון ה"תוכן". היה עורך של מספר עיתונים חשובים. ב-1928 עלה לארץ ישראל כאן ערך את הירחון הספרותי "מאזניים" וקיבל את פרס ביאליק על כתביו. הוא היה חתנו של שלום עליכם ומתרגם ספריו.

יחיאל קוטיק (1847-1921)

נולד בקמניץ למשפחת פרנסים וחוכרים אמידה. המשפחה ירדה מנכסיה, עקב זעזועים כלכליים וחברתיים ברוסיה. בשנת 1865 נשא את ליבע לאישה והוא בן 17. משפחת סבו הייתה משפחת מתנגדים. ואילו אביו היה לחסיד נלהב. קוטיק מחליט עוד קודם לנישואיו שעולמה של החסידות אינו עולמו והופך למתנגד. מה שיצר קרע בלתי ניתן לאיחוי עם אביו. לאחר נישואיהם ניסו בני הזוג להתפרנס כבעלי חנות ונכשלו. קוטיק החל בניסיונות מתסכלים לרכוש השכלה ולמצוא פרנסה ראויה. בשנות השבעים מצא את מקומו בכפר קטן במחוז ביאליסטוק שם חקר מחלבה ובית מרחץ. בתקופה זו מעמד ה"יישובניקים" משתנה, ושוב אין זו בושה לעזוב את הערים ולגור בכפרים. הוא עוזב מקום זה לטובת אחוזה קטנה ששכנה בלב יער. כבן שלושים והוא אב לשלושה ילדים הוא מחליט על שינוי בחייו. קוטיק עבר עם משפחתו לקייב שהיתה בתקופת הצאר אלכסנדר השני מרכז יהודי חשוב. כאן רכש חנות קטנה ממנה התפרנס בדוחק ושב וחש את תחושת הכישלון בחייו. בעקבות רצח הצאר אלכסנדר השני ופרעות 1881, החליט להגר לפולין ומגיע לוורשה. וורשה בשלהי המאה ה-19 הייתה מרכז הגירה גדול. כאן פעל כעסקן בקרב קהילת המהגרים היהודים מליטא, בעיקר על רקע השנאה שרכשו יהודי פולין ליהודי ליטא המהגרים. חבר לאינטלקטואלים יהודים ופרסם את כתביו. מוקד פעילותו היה בית הקפה שניהל. היה בו רצון עז לעזור לחלשים וכך עשה. ב-1912 החל להעלות על הכתב, בלחץ בנו אברהם שהיה פעיל סוציאליסטי, את זכרונותיו. ספר זכרונותיו הראשון זכה לבקורות נלהבות ובעקבותיו נרקמה ידידות בינו לסופר, שלום עליכם.

■ לילינבלום משה לייב (1843-1910)

סופר ופובליציסט. מראשוני תנועת "חיבת ציון". הושפע מרעיונות ההשכלה וקרא לא לנטוש את הדת, אך עם זאת להתאימה לרוח הזמן. כתב על תחיית ישראל בארץ אבותיו. לתפיסתו האנטישמיות אינה רעה חולפת ובניין לאומי הינו הכתרון היחיד לבעיה זו.

■ מאפו אברהם (1808-1867)

מראשי הסופרים העבריים בתקופת ההשכלה. יוצר הרומן העברי הראשון. הרומן הראשון שכתב "שלומית" (התפרסם בשנת 1848), שלימים כונה לימים בשם "אהבת ציון" ועורר עניין רב.

■ מגידים

כינוי לדרשנים ומוכיחים שהטיפו בבית הכנסת בענייני מוסר ודת. בקהילות גדולות היו מגידים קבועים שנשכרו במיוחד ודרשו מדי שבת. לקהילות קטנות הגיעו מגידים נודדים. המגידים מילאו תפקיד חשוב בהתפשטות הציונות והלאומיות היהודית.

■ מרכזים תרבותיים - ורשה, אודיסה, פטרבורג, וילנה

העיר המרכזית בדרום רוסיה הייתה אודיסה פעלו בה משכילים יהודים במחצית השנייה של המאה ה-19. בסוף המאה הופכות העברית והיידיש לשפות מרכזיות בה. ורשה הייתה מרכז תרבותי של פולין. פטרבורג הייתה מרכז תרבותי ליהודי רוסיה וליטא. מרכז תרבותי של ליטא הייתה וילנה. העיר לקראת אמצע המאה יורדת מגדולתה ומשנות השמונים של המאה ה-19. וילנה נעשית למרכז של ה"בונד".

■ מתנגד

כינוי ליהודי, בדרך כלל ליטאי, שנמנה עם אותם חוגים שדחו את החסידות, התנגדו לה ופעלו נגדה.

■ נישואין

הורים נהגו לשדך את ילדיהם בגיל צעיר, אך שאפו שהקידושין עצמם יהיו רק לאחר הבגרות. גיל 12 לבנות וגיל 13 לבנים. בחברה היהודית בפולין רווחו נשואי בוסר. במאה ה-19 עמדו הנישואים המוקדמים במרכז הביקורת של המשכילים על החברה המסורתית.

■ סמולנסקין פרץ (1840-1882)

סופר עברי ממבשרי תנועת הלאומיות היהודית. כתב מאמרים בעיתון "מליץ". הצטרף לתנועת "חיבת ציון" עם הקמתה. פעל רבות להחייאת השפה העברית כחלק מתחייה לאומית.

■ פאה וכיסוי ראש לאישה

בהלכה נקבע כי החיוב לכיסוי ראש חל רק על אישה נשואה. כדי להקל על כיסוי הראש, מקובל היה לגזוז את שערותיה של הכלה למחרת החופה. אירוע זה מתואר כאירוע טראומתי הן בספרות הזכרונות והן בספרות היפה.

■ פרושים

במאה ה-19 יוחד הכינוי לאותם יהודים בליטא שפרשו מנשותיהם ומבני משפחותיהם והתמסרו, בדרך כלל בעיר זרה, ללימוד תורה ברוח הרעיונות של הגאון ר' אליהו מוילנה.

■ צאנה וראינה

ספר פופולרי ביידיש, שחיבר יעקב בן יצחק אשכנזי מיאנוב, המביא בלשון סיפורית קלה מקורות פרשניים ומדרשיים על פרשיות השבוע. הספר זכה לתפוצה גדולה בעיקר בקרב נשים. קריאת נשים בספר זה בשבתות הייתה למנהג במזרח אירופה.

■ קפוטה

מעיל ארוך עליון ושחור אותו נהגו בני החברה המסורתית במזרח אירופה ללבוש. וחרדים רבים לובשים גם היום.

■ קרופניק

מרק גריסים, מאכל הנפוץ בליטא.

■ שטיבל

כנוי לבית קטן או חדר שיוחד לתפילת חסידים.

■ תיקון חצות

מנהג קדום לקום בחצות הלילה, להרבות בתפילות ותחנונים ולהתאבל על חורבן הבית וירושלים.

■ תנ"ך

לימוד התנ"ך לא היה מקובל בחברה המסורתית ובמיוחד לא בחברה החסידית. בדרך כלל הסתפקו בלימוד מקוטע של חמשת חומשי תורה. עם זאת, היו "חדרים" בהם לימוד נביאים היה חלק חשוב.

גלות בתוך ריבונות לביקורת "שלילת הגלות" בתרבות הישראלית (מתוך מאמרו של אמנון רז קרקוצקי)

המושג "שלילת הגלות" מגלם בתוכו את תמציתו של הזרם המוביל באידיאולוגיה הציונית וממנו נגזרים היבטיה השונים של ההווה התרבותית הישראלית, היהודית - הציונית. באופן כללי מציין המושג "שלילת הגלות" את ההשקפה הרואה את ההתיישבות היהודית הנוכחית בארץ - ישראל ואת כינונה של ריבונות יהודית טריטוריאלית בארץ בתור שיבה של העם היהודי אל הארץ שהוגדרה כארצו, לחדש בה את ימיו כקדם לאחר אלפיים שנות גלות. התודעה ההיסטורית הציונית שבמוקדה שלילת הגלות גורסת רציפות בין העבר הקדום - אשר בו התייקמה יישות המוגדרת כריבונות לאומית - ובין ההווה, הנתפש והרואה את עצמו כחידושה של אותה יישות. שלילת הגלות נתפשה על ידי מנסחיה ומגדיריה של התודעה הציונית כ"נורמליזציה" של הקיום היהודי... ובכחינת מימושה המלא של ההיסטוריה היהודית או למצער "פתרונה". תקופת הגלות נתפשה על ידם כמעין תקופת ביניים, אשר גם אם נוצרו בהקשרה ערכים תרבותיים חשובים, הייתה נטולת משמעות בפני עצמה. אין זה אלא מצב של קיום פגום, חלקי ולא נורמלי - מציאות אשר בה לא יכלה "רוח האומה" לבוא לכלל ביטוי עקב הגבלות חיצוניות שמנעו את מימושה המלא. באותה מידה, ועל בסיס אותה מערכת מושגים, גם לארץ עצמה לא נודעה במהלך תקופת הגלות היסטוריה משמעותית משלה, להוציא את תולדות המיעוט היהודי שישב בה. הארץ תוארה כארץ ריקה, ולאוכלוסיה הפלסטינית ולתרבותה לא היה כמעט חלק בתהליך גיבושה של התודעה - העצמית הציונית... על פי תפישה זו כל יהודי היה בכחינת "פרוטו-ציוני", במובן זה שהוא חי לכאורה בתחושת ארעיות מתמדת, תוך כמיהה בסיסית "לשוב" לארץ ישראל - הטריטוריה שבה ורק בה יכולה האומה להגשים את עצמה. בתוך תפישה היסטורית זו כלולה ההנחה המפורשת, שעצם שלילתה של הגלות, כלומר "השיבה" אל הארץ תוביל, כמעט מאליה, למימושה המלא של התרבות היהודית או להיווצרותה של תרבות לאומית חדשה. כך נדחו היבטים שהוגדרו כגלותיים, ודחייה זו שימשה כבסיס לכינונו של היהודי החדש והאנטי גלותי, המשוחרר לכאורה מכבלי המסורת. נדחתה שורה של תכונות מוגדרות שיוחסו ל"גלותיות" ("חולשה" "פסיביות" וכיוצא באלה), אך גם מסורות תרבותיות שלמות שנתפשו כ"גלותיות" (תופעה שהיתה בולטת במיוחד לגבי היהודים יוצאי ארצות ערב). המדיניות המוצהרת הייתה להביא להאחדה תרבותית, שהתבססה על קבלת מערכת הערכים והדימויים של העלית ההגמונית.

מטרת המאמר הזה היא לברר את הקושי היסודי הנובע מהגדרת הקולקטיביות היהודית בארץ-ישראל על בסיס העקרונות של "שלילת הגלות", ולהראות כיצד מעצב עיקרון זה את הדיון בשאלות המרכזיות המגדירות את התרבות הישראלית המהווה, מעצם מהותו, מנגנון של הדחקה והכחשה.

ההקשר הראשון של מושג הגלות, מבחינה גניאולוגית ועקרונית, הוא קשר תיאולוגי: גלות מסמנת את המצב שבו לא ניתן לקיים את כל המצוות - בשום מקום, ובארץ ישראל בכלל זה (פונקשטיין 1991). יתר על כן, הגלות מסמנת מצב תודעה פסיכולוגי - פוליטי, שאיננו מנותק והוא זוכה לביטוי עשיר בשיח ההלכתי: במושגי השפה המודרנית - תודעת הגלות מנחה את הקיום של היהודי כחבר בקבוצת המיעוט המעבירה ביקורת על הנחות היסוד של הרוב הדומיננטי. תודעה זו שימשה ומשמשת בתפקיד מעצב גם של הספרות היהודית וגם של מסגרות הקיום החברתיות הקונקרטיות, של סדר היום ושל סדר השנה. ממנה נגזרות תפישת ההיסטוריה, תפישת הזמן והנחות היסוד העקרוניות הודות הקיום האנושי בכלל, ובמסגרתה נקבעים גם הכללים ההלכתיים.

הגלות אינה מסמלת רק (או בהכרח) היעדר של כוח: מצבים של אין אונים שהתקיימו בגלות מוכרים כמובן, אך הם נתפשים כתלויים לא במצב הגלות עצמו אלא בסיטואציה קונקרטית כלשהי. לעומת זאת, הדיבור על הגלות מסמן בפועל עמדה מסויימת ביחס לסדר הקיים, עמדה המתקיימת בתוך העולם הנתון, אבל במרחק ביקורתי ביחס אליו. ...אולם למרות שאי אפשר לנסח באופן מכליל את "עמדת הגלות של היהדות", בשום אופן אי אפשר לצמצם את תפישת הגלות אל המובן שהוקנה לה באידיאולוגיה הציונית לאמור: תפיסה הרואה את הגלות בתור חוסר מימוש של שאיפותיהם הפוליטיות של היהודים ותו לא. משמעותה של גישה זו היא ריקון המושג מכל תכניו העמוקים, באשר פירושה הוא קבלת סדר העולם כמות שהוא, אימוץ מערכת הערכים המודרנית, ותקווה למימושה גם לגבי היהודים. באותה מידה גם אין מקום לטעון שגלות היא א-פוליטית או משקפת פסיביות. זוהי זווית הראייה של מי שהגדיר כבר את המציאות העכשווית שלו כ"שלילת גלות", תוך כדי רידוד המשמעות התיאולוגית הרחבה. יש להבחין באופן ברור בין "גלות", כמושג רחב המכוון אל המציאות בכללותה, לבין "גולה" (בפרט במשמעותו המודרנית) או "תפוצה", שאינם מציינים אלא את קיומם של היהודים בארצות אחרות, ומתעלמים מן המשמעות התיאולוגית של המצב.

משמעות העובדה שמושג "הגלות", הנושא מטען תיאולוגי עמוק וחשוב, הוא המגדיר את היהדות כתופעה היסטורית, היא ש"שלילת הגלות" פירושה שלילת ה"יהדות". הציונות המתיימרת למונופול על ההיסטוריה היהודית היא למעשה שלילתה, ולפחות שלילה של גישות היסוד שהוגדרו כבלתי רלבנטיות. ואף מעבר לזה, הציונות היא תודעה השוללת את עצמה. ומתוך כך שוללת את זולתה. בראש ובראשונה העמדת מושג ה"גלות" כבסיס להגדרה היהודית גם בארץ,

משמעותה היא הרחקת ה"ארץ", כמושג טעון, מן הארץ כמקום. לשם כך יש להתחבר אל אותם יסודות במסורת שהתייחסו אל הארץ כמושג רוחני, ולא כאל מציאות גיאוגרפית קונקרטית, ומתוך כך אפשרו את ניתוקה המלא של הארץ הקונקרטית מתפישת הגאולה. הזיקה המסורתית לארץ ישראל איננה קובעת מבנה הכרחי של יחסים קונקרטיים בין היהודי ובין הארץ, ואין היא מתנסחת במושגים של בעלות. יתר על כן, המושגים "ארץ ישראל" או "ציון" יותר מששימשו ביטוי לשאיפה קונקרטית, שימשו כקוטב להתכוונות רוחנית, שעל כיוונו מוגדר המצב הנוכחי. הספיריטואליזציה של הארץ כותחת כתח להכרה ב"אחר" כחלק מן הזהות העצמית ומאפשרת את הדיאלוגיות השיוויוניות..."

(מתוך: תיאוריה וביקורת, 4, סתיו 1993, עמ' 55-23)

ביבליוגרפיה:

מקורות:

- ביאליק, חיים נחמן, **כל כתבי ביאליק**, תל אביב, 1938.
גורדון, יהודה לייזר, **כתבי י.ל. גורדון**, תל אביב, 1960.
טרונק, יחיאל ישעיהו, **פולין**, ניו יורק, 1944-1953.
לוין, שמריהו, **מזכרונות חיי**, תל אביב, 1960.
לויטה, אברהם, **הליכה אל העבר**, תל אביב, 1992.
ליסצקי, אפרים אבא, **אלה תולדות אדם**, ירושלים, 1949.
עגנון, ש"י, **כל סיפוריו של שמואל יוסף עגנון**, ירושלים, 1945-1966.
פארוש, איריס, נשים קוראות. יתרונה של שוליות בחברה היהודית במזרח אירופה במאה ה-19 (בדפוס).
קוטיק, יחזקאל "מה שראיתי..." **זכרונותיו של יחזקאל קוטיק**, תל אביב, 1999.
קצוביץ, ישראל איסר, **שישים שנות חיי**, ירושלים, ברלין 1923.
שלום עליכם, **חיי אדם**, תל אביב, 1962.

כללי:

- אנציקלופדיה של השואה
אנציקלופדיה עברית
אטקס עמנואל, **פולין פרקים ביהודי מזרח אירופה ותרבותם**, יחידות 9-10 (תל-אביב, 1991),
האוניברסיטה הפתוחה).
גון, רבקה (עורכת), **בחזרה לעיירה היהודית: אנ-סקי והמשלחת האתנוגרפית היהודית**, 1912-1914.
ירושלמי, יוסף חיים, **"זכור" היסטוריה יהודית וזיכרון יהודי**, תל-אביב, 1988.
כץ, יעקב, **מסורת ומשבר**, 1958.
צור, יעקב, **דיוקנה של תפוצה**, ירושלים.
קרקוצקין, אמנון רז, **"גלות בתוך ריבונות לביקורת 'שלילת הגלות' בתרבות הישראלית"**,
תיאוריה וביקורת, 4, סתיו 1993, ע"מ 23-55.
שרפשטיין, צבי, **חיי היהודים במזרח אירופה בדורות האחרונים**, תל-אביב, 1973.
Roskis, David G. **The Jewish Search for Usable Past**, Bloomington, 1999.
אטינגר, שמואל, **"דרכה ההסטורית של יהדות פולין"**, **משואה**, כ"ז, עמ' 19-30.
פנקל, יונתן, **"משבר 1881-1882 כנקודת תפנית בתולדות היהודים בעת החדשה"**, **זמנים** (12) 74.
Parush Iris **"Women Readers as Agents of Social Change among Eastern European Jews in late 19th Century"**, **Gender & History**, Vol.9, n°1, 1997, p. 60-82.
The vanished world: **Jewish cities Jewish people**
Vishniac, Roman. **Polish Jews**, N.Y

בשנת 1912 יצא אנ-סקי, סופר ואיש רוח רוסי, עם משלחת אנשי רוח יהודיים למסע אנתרופולוגי בעיירות הולדתם במזרח אירופה. מתוך תחושה שזהו עולם הולך ונעלם ומטרתו הייתה לתעד את אותו עולם. הוא אסף סיפורים, שירים, ניגונים, חפצי יודאיקה ועוד לשם הקמת מוזיאון יהודי. תוכנית לימודים זו היא מעין מסע שכזה אל העיירה היהודית. המסע הדמיוני שנערך במסגרת זו אל העיירות והחיים היהודיים הוא מסע שנערך אחרי השואה. זהו מסע אל עולם וחיים שלמים שנכחדו ונמחו כליל בעקבות השואה. מבחינה זו זהו "מסע אחר". התוכנית מנסה ליוחזר פן מסוים של החיים בעיירה היהודית: את סגנון החיים, הפולקלור, המסורת והדילמות האישיות של תושביה. השאלה המרכזית שמלווה את התוכנית היא שאלת הזהות והשייכות הרלוונטית גם להגדרת זהותנו היהודית היום.

